

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Diplomová práce

Kamila Mádrová

**Idea státu rakouského z pohledu následníků trůnu
arcivévodů Rudolfa, Františka Ferdinanda d'Este a Karla**

The Idea of the State of Austria from the Point of View of the Succesors to the
Throne, Archdukes Rudolf, Francis Ferdinand d'Este and Charles

Praha 2010

vedoucí práce: doc. PhDr. Jan Županič, PhD.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny, literaturu a další odborné zdroje.

V Praze dne 30. července 2010

Na tomto místě bych ráda poděkovala doc. PhDr. Janu Županičovi, PhD. za odborné vedení mé diplomové práce.

Anotace

Diplomová práce se zabývá vnitropolitickými dějinami Rakousko-Uherska ve 2. polovině 19. století, které představuje z pohledu následníků trůnu korunního prince Rudolfa, arcivévody Františka Ferdinanda d'Este a císaře Karla. V první části je popsána „rakouská idea“, tj. faktory, které monarchii stmelovaly. Následuje přehled plánů na reformu habsburské monarchie v daném období. Jsou sledovány koncepce jednotlivých osobností, ale i ústavně zakotvené centralistické či decentralistické státoprávní změny, navrhované zákonné reformy a „proporcionální“ řešení v zemích a regionech monarchie. Druhá část zachycuje politické koncepce následníků trůnu. Zdůrazňuje jejich vzdělání a autoritu jejich učitelů a osobností, které ovlivňovaly jejich politické smýšlení. Zachyceny jsou ideové základy jejich politických a státoprávních představ. Dále je popsán vztah následníků k jednotlivým národům habsburské monarchie. Cílem diplomové práce je komparace představ následníků trůnu o budoucnosti a možných reformách Rakousko-Uherska a konfrontace těchto názorů se stávajícím vnitropolitickým stavem monarchie a návrhy reforem z prostředí regionů a od představitelů těchto regionů.

Klíčová slova

2. polovina 19. století – habsburská monarchie – státoprávní reformy - následníci trůnu – korunní princ Rudolf – František Ferdinand d'Este – Karel I.

Abstract

The thesis deals with the internal political history of Austria and Hungary in the second half of the nineteenth century, presenting it from the point of view of successors to the throne, Crown Prince Rudolf and the Arch Duke Francis Ferdinand of Austria-Este and Emperor Charles. The first section describes the “Austrian idea”, i.e., factors uniting the monarchy. It is followed by an overview of plans to reorganize the Habsburg monarchy in the era. Attention is paid to the concepts of each personality and constitutionally embedded centralist and decentralist changes in government, proposed legal reforms and “proportional” solutions in the countries and regions of the monarchy. The other section portrays the political ideas of the successors to the throne. It emphasizes their education and the authority of their teachers and the persons who affected their political thinking. It recounts the ideas behind their political and governmental beliefs. In addition, it describes the relationships between the successors and each nation of the Habsburg monarchy. The goal of the thesis is to compare the respective ideas of the successors with regard to the future and potential reform of Austria and Hungary and put the ideas in contrast with the internal political situation of the monarchy at the time and proposals for reforms originating from the regions and their representatives.

Key words

2nd half of 19th century – the Habsburg monarchy – reforms in government – successors to the throne – Crown Prince Rudolf – Francis Ferdinand of Austria-Este – Charles I.

Obsah

Úvod.....	7
1. „Rakouská idea“ 2. poloviny 19. století	12
1.1 Význam habsburské monarchie pro střední Evropu	12
1.2 Vnitřní uspořádání	12
1.3 Kaisermýthos	13
2. Přehled nejvýznamnějších plánů na federalizaci habsburské monarchie ve 2. polovině 19. století.....	15
2.1 Plány maďarské a polské šlechty	15
2.2 Jihoslované.....	19
2.3 Federalizační koncept Františka Palackého	21
2.4 „Nové rakušanství“	23
2.5 Decentralizace v pojetí německých liberálů	24
2.6 Teritoriální a personální princip Karla Rennera	25
2.7 Rumun Aurel Constantin Popovici a idea „Spojených států Velkého Rakouska“	27
2.8 Reforma dualismu Aloyse Lexy von Aehrenthal	29
2.9 Centralizace a decentralizace v ústavách monarchie	30
2.10 „Vyrovnání“	34
2.11 Proporcionální řešení	36
3. Korunní princ Rudolf.....	44
3.1 Vzdělání	44
3.2 Politické představy.....	53
3.3 Maďaři	57
3.4 Slované.....	60
3.5 Němci.....	62
3.6 Italové	63
3.7 Rudolfův balkánský plán	63
3.7.1 Bulharsko	64
3.7.2 Srbsko	65
3.7.3 Rumunsko	66
4. František Ferdinand d'Este	68
4.1 Vzdělání	68
4.2 Politické představy.....	69
4.3 Maďaři	73
4.4 Slované.....	77
4.5 Rumuni.....	82
4.6 Němci.....	83
4.7 Italové	84
5. Arcivévoda a císař a král Karel.....	85
5.1 Vzdělání	85
5.2 Politické představy.....	86
5.3 Maďaři	88
5.4 Slované.....	90
5.5 Němci.....	93
5.6 Karlův federalizační manifest	94
Závěr	96
Prameny a literatura	99
Přílohy.....	107

Úvod

Národnostní problémy střední Evropy se začaly vyhrocovat od poloviny 19. století v souvislosti s revolučními událostmi. V té době se objevily i první koncepce uspořádání habsburské monarchie podle etnického principu, které narážely na dosavadní historické vědomí korunních zemí. Zásadní proměna nacionalismu probíhala podle Erica Hobsbawma mezi lety 1880 až 1914. Jako její hlavní projevy vidí požadavek národů na sebeurčení, vzrůst počtu „nehistorických národů“, jejichž jedinými identifikačními znaky se stala etnická příslušnost a společný jazyk, a posun k politickému oprávnění národa.¹ Zároveň poznamenává, že se tato kritéria neřešila pouze v rámci habsburské monarchie, ale byla aktuální ve vnitrostátní politice téměř všech evropských států.² První světová válka způsobila názorový rozkol mezi příslušníky různých národností monarchie. Jejich přístup k Rakousko-Uhersku a habsburské dynastii kolísal od nepřátelství po loajalitu, od přání nezávislosti, garantované Dohodou, po pochybnost, jestli se jejich národ bude moci vyvíjet mimo mnohonárodnostní říši.³

Otázka konceptů řešení národnostní a státoprávní otázky habsburské monarchie je dosud aktuální. Právo na sebeurčení národů, vyhlášené ve čtrnácti bodech Wilsonova programu, dalo podnět ke vzniku národních nástupnických států. Dodnes se však vedou diskuse o právech na historická území a právech národnostních menšin. Dobře tento problém charakterizoval Helmut Rumpler: *„Wo immer heute in Ostmitteleuropa oder Osteuropa wieder über neue Grenzen, über historische Länderrechte, über nationales Selbstbestimmungsrecht, Staatensezessionen oder Bildung neuer Föderationen, über Kantonisierung etc. gesprochen wird, handelt es sich um Probleme, die nicht nur in ihrer theoretischen Grundlage, sondern groteskerweise meist auch in ihrer konkreten Form identisch sind mit jenen vielfältigen und inhaltlich vielgestaltigen Bemühungen der Habsburgermonarchie um die Lösung des vielberufenen „Staats- und Reichsproblems“.*⁴

Předkládaná práce shrnuje a hodnotí postoj k reformám podunajské monarchie podle národnostního i historického klíče z pohledu mužů, kteří jí měli v budoucnu vládnout, následníků korunního prince Rudolfa a arcivévody Františka Ferdinanda d'Este, či císaře Karla, který jí vládl jen velice krátce.

---

¹ HOBBSAWM, 2000, s. 100.

² Tamtéž, s. 102.

³ Peter Hanák rekonstruoval toto veřejné mínění na základě dopisů vojáků, cenzurovaných ve Vídni či Budapešti. Viz: HANÁK, Peter: *Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn*, in: *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, Wien 1970.

⁴ RUMPLER, 1995, s. 123.

V první kapitole je představena „rakouská idea“, tedy prvky, které monarchii charakterizovaly a spojovaly. Každý příslušník habsburského domu je přirozeně ctil a zachovával. V popředí stál především patriotistický obraz panovníka a nadnárodní armáda.

Druhá kapitola shrnuje plány na reformu říše ve druhé polovině 19. století. Jednotlivé programy jsou rozděleny podle svého charakteru do několika skupin. Jejich vzájemným srovnáním lze vypořádat stále se opakující tendence – podunajská konfederace, federalizace, centralizace, revize dualismu atd. Tyto plány jsou pro porovnání s koncepcemi následníků důležité hlavně z toho důvodu, že odrážejí požadavky prostředí, z kterého vycházely. Následníci trůnu se s těmito koncepty aktivně seznamovali a brali je v potaz při formování vlastních státoprávních představ.

Ve třech následujících kapitolách jsou představeni samotní následníci. Sledováno je jejich vzdělání, jejich politické představy a poměr k jednotlivým národům monarchie. Je totiž nepochybné, že právě vzdělání a studium podstatně formovalo jejich osobnost. Nešlo pouze o obsah látky, se kterou se seznamovali, ale i o původ a politické smýšlení jejich učitelů. Nejen tito učitelé, ale i jiní představitelé veřejného života v Rakousko-Uhersku ovlivňovali politické představy následníků. Podstatnou roli přitom hrálo, zda si oni sami vědomě budovali kruh svých spolupracovníků a veřejně se profileovali jako „alternativa“ císařské politiky.

Významným hlediskem je vztah arcivévodů k jednotlivým národům. Vyniká především postoj k Uhrám a dualismu jako takovému. Klíčový je také jejich pohled na česko-německé vyrovnání v českých zemích a jihoslovanskou otázku, jejíž řešení se výrazně dotýkalo dualistického státoprávního uspořádání monarchie. S národnostní otázkou souvisí i jejich přístup k nacionalismu nebo velkorakouskému patriotismu.

Představovány jsou pouze vnitropolitické poměry Rakousko-Uherska, mezinárodní vztahy jsou zmíněny pouze tehdy, pokud se bezprostředně týkají státněpolitických reforem monarchie. Práce je koncipovaná tak, aby nabídla prostor ke komparaci jednotlivých problémů a postojů následníků k nim.

Užitou literaturu⁵ lze rozdělit do několika oddílů:

Pro vysvětlení rakouské identity je nejvýznamnější kniha *Ericha Zöllnera: Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte*. Stejný autor redigoval i sborník s podobným tématem, ve kterém se rakouským vědomím v 19. století zabýval *Ernst Brückmüller*. Z dalších badatelů, píšících o této problematice, můžeme jmenovat např. *Petera*

---

⁵ Úplné citace jsou uvedeny v seznamu použité literatury a pramenů. K rakouské historiografii je k dispozici bibliografický soupis *Österreichische Historische Bibliographie* (ÖHB) dostupný z webové adresy: <<http://wwwg.uni-klu.ac.at/oehb/>>.

Stachela, Fritze Fellnera nebo *Hannse Haase*. Zajímavé srovnání habsburské monarchie, Spojených států a Kanady jako mnohonárodnostních států nabízí studie z pera trojice *Peter Stachel, Nikola Ornig* a *Bernd Weiler: Die Habsburgermonarchie, die USA und Kanada als multinationale Staaten. Eine vergleichende Untersuchung*.

Z prací, týkajících se národů a nacionalismu, byly využity knihy *Erica Hobsbawma* a *Miroslava Hrocha*. Právní otázky byly srovnány s publikacemi redigovanými *Karlem Malým* a *Karlem Schellem*.

Jako přehledové práce k federalistickým i jiným konceptům v habsburské monarchii byly použity publikace *Rudolfa Wierera, Joachima Kühla, Roberta Kanna* a *Geralda Stourzhe*. Shrnují nejvýznamnější politické proudy a myšlenky osobností, zastavují se i u ústavně zakotvených státoprávních uspořádání. Přehledný ráz má také článek *Laszló Szarky: Ethnische Regionen, staatliche Integration und Föderationspläne in den letzten 50 Jahren der Habsburgermonarchie*.

Pro jednotlivé koncepty je pak důležitých několik prací sborníkového charakteru. Předně je to publikace *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* pod vedením Richarda Plaschky, v letech 1958 až 1988 vedoucího „Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut“ ve Vídni, se statěmi například *Petera Broučka, Istvána Diószegiho, Györgyho Gyarmatiho, Zoltána Szásze, Helmuta Rumplera* a *Helmuta Slapnicky*. Dále je významný sborník sestavený z příspěvků konference ke 100-letému výročí Moravského paktu (1905). Mezi přednášející patřili např. *Harald Binder, Milan Hlavačka, Jiří Malíř, Luciano Monzali, Stanisław Pijaj, Jan Rychlík, Laszló Szarka, Peter Urbanitsch*. Příspěvky k tématu státoprávních reforem obsahuje také sborník *Kroměřížský sněm 1848–1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě* k 150-letému výročí zasedání říšského sněmu v Kroměříži a sborník *Český lev a rakouský orel v 19. století*. Pro dané téma má také nesporný význam sborník *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum*, redigovaný Richardem Plaschkou a Mackem Karlheinzem.

K objasnění jednotlivých reforem posloužily též texty *Jiřího Kořalky, Karoliny Adamové, Evy Balász, Evy Irmanové, Évy Somogyi, Miroslava Šestáka, Radomíra Vlčka, Otty Urbana, Wolfganga Hlousy, Geralda Sprengnagela, Carstena Esbacha, Rainera Schmidta, Richarda Pražáka* a *Istvána Szabó*.

Jako přehledové historiografické práce k dějinám habsburské monarchie a především Předlitavska byly použity publikace *Milana Hlavačky* a *Marka Pečenky, Jana Křena, Alana Skeda, Helmuta Rumplera, Jiřího Štaifa* či *Otty Urbana* a rozsáhlé historiografické dílo *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918*. Pro dějiny jiných států a Zalitavska bylo čerpáno

z přehledových publikací „Dějiny států“ z nakladatelství Lidových novin, a to Bulharska, Srbska, Dějin jihoslovanských zemí a Maďarska a dále z práce *Miroslava Tejchmana* o dějinách Rumunska a *Trpimira Macana* o dějinách Chorvatska.

Pro jednotlivé následníky existují životopisné monografie. První životopis korunního prince Rudolfa sestavil na základě výzkumu a zpracování jeho pozůstalosti *Oskar von Mittis*. Nejnovějším Rudolfovým kritickým životopisem je publikace *Brigitte Hamannové*.⁶ Jako další autory jmenujme *Viktora Bibla*, *Wenera Richtera* a *Jean-Paula Bleda*.

K Františku Ferdinandovi d'Este byly sepsány dvě české monografie, a to od *Jana Galandauera* a *Jiřího Pernese*. Ze zahraničních jsou to publikace kombinující životopis a paměti z pera arcivévodových spolupracovníků *Leopolda von Chlumecky* a *Theodora von Sosnosky*. Rozbor dokumentů týkajících se následníka trůnu provedl *Robert Kann*. Osobou Františka Ferdinanda se dále zabývali *Emil Franzl*, *Friedrich Weissensteiner* a *Wladimir Aichelburg*. Zajímavý profil arcivévodova politického myšlení představuje stať od *Günthera Kronenbittera: Verhinderter Retter? Erzherzog Franz Ferdinand und die Erhaltung der Habsburgermonarchie*.

Z Karlových životopisů byly využity práce *Jana Galandauera*, *Gordona Brook-Shepherda*, *Heinze Riedera* a životopisné vzpomínky *Arthura Polzer-Hoditze*. Význam pro Karlovo působení má také životopis císařovny Zity od *Tamary Griesser-Pečarové*.

Co se týče publikací encyklopedického charakteru, bylo čerpáno především z *Ottova slovníku naučného*.

Kromě dokumentů a svědectví otištěných ve výše uvedených publikacích byly *Brigitte Hamannovou* vydány Rudolfovy politické a vědecké spisy. Dále byla pro práci významná korespondence korunního prince s Moritzem Szepsem od *Julia Szepse* a pro problematiku fungování vojenské kanceláře Františka Ferdinanda d'Este korespondence Milana Hodži Alexanderu Broschovi od *Leonarda Bianchiho*.

Vydané prameny jsou doplněny dokumenty z pozůstalostí korunního prince Rudolfa a Františka Ferdinanda d'Este, uložených v Haus-, Hof- und Staatsarchiv ve Vídni. Rudolfova pozůstalost byla uspořádána ve 20. letech 20. století tehdejším ředitelem archivu Oskarem von Mittis a je volně přístupná. Obsahuje především korespondenci korunního prince rodinné povahy a korespondenci s osobnostmi veřejného života – Josephem Latourem von Thurmburg, Charlesem Bombellesem, Gustavem Kálnokym, Bertholdem Frischauerem, Moritzem Szepsem a Ladislauem von Szögyenyi. Dále zde můžeme najít množství Rudolfových politických spisů a memorand. V práci byla z nevydaných pramenů využita část

---

⁶ Zajímavý je rozhovor s Brigitte Hamannovou, týkající se zpracování životopisné monografie o korunním princí Rudolfovi. Dostupný z: <<http://www.advojka.cz/archiv/2005/4/budu-psat-podle-sveho>>.

korespondence a zvláště Rudolfova politickou úvaha o vnitřních poměrech v Uhrách „*Liberalismus in Ungarn*“.

Pozůstalost Františka Ferdinanda d'Este je součástí rodinného fondu Hohenbergů a je přístupná pouze se souhlasem rodiny. Obsahuje mimo jiné korespondenci rodinnou i s veřejnými činiteli a spolupracovníky arcivévody. Pro tuto diplomovou práci byla důležitá především memoranda politických osobností jednotlivých národů monarchie, zasílaná do následnickovy vojenské kanceláře. Citována jsou: Promemoria Milana Hodži a Iulia Maniu (v Bianchiho slovenském překladu), reakce na Kristóffyho návrh všeobecného volebního práva v Uhrách „*Wahlreform. Wahlrechtskampf*“, opis řeči Iulia Mania v uherském parlamentu „*Rede des Abgeordneten in der Sitzung vom ungarischen Parlament vom 19. Februar 1909*“, memorandum o jihoslovanské otázce Emila Woinoviche „*Gedanken über die Lösung der südslavischen Frage, Studie des General der Infanterie von Woinovich*“. Ve fondu se nachází také nástupnický program Františka Ferdinanda s poznámkami jeho autorů. Memoranda adresovaná belvederské kanceláři jsou cenným pramenem k poznání jejího fungování, momentální situace v různých částech monarchie a bezprostředních reakcí na klíčové události a problémy.

1. „Rakouská idea“ 2. poloviny 19. století

Chceme-li pochopit vznik federalistických koncepcí a možnosti jejich realizace, je nutné se podívat na podobu habsburské monarchie druhé poloviny 19. století jako celku.

1.1 Význam habsburské monarchie pro střední Evropu

Rozšířené je zařazení habsburské monarchie do kulturně-historického prostoru střední Evropy (Mitteleuropa), nebo dokonce její ztotožnění s tímto celkem, jak charakterizuje Jan Křen ve své práci o dějinách tohoto území: „*Existují rovněž četné pokusy vymezit střední Evropu jako specifickou krajinu kulturní, v níž se – také jen do jisté míry – za organický celek považuje habsburská monarchie.*“⁷ Jak však vzápětí poznamenává, toto vymezení, rozšířené v rakouské a dnes nově americké historiografii⁸ je přijímáno kladně, ale také zpochybňováno.

Regionální význam monarchie narůstal v průběhu druhé poloviny 19. století. Ironií osudu se stal opět aktuálním v souvislosti s koncem první světové války a úvahou o budoucnosti soustátí z pohledu dohodových státníků. Je to především její funkce bariery před Ruskem⁹ a Německem¹⁰. Hlavně britští státníci poukazovali na to, jestli malé nástupnické státy střední Evropy dokáží převzít stabilizační a defenzivní roli Rakousko-Uherska, kterou před válkou plnilo. Ještě na počátku roku 1918 spojenci nepočítali s rozdělením monarchie a dokonce považovali její zachování za nutnost.¹¹

1.2 Vnitřní uspořádání

Od roku 1867 vznikla z doposud jednotného celku tzv. „Doppelmonarchie“ s užívaným názvem Rakousko-Uhersko.¹² Názvy „Předlitavsko“ a „Zalitavsko“ nikdy nebyly oficiální¹³ a význam pojmu „Rakousko“ se proměnil. Ernst Brückmüller ve svém příspěvku udává několik příkladů.¹⁴ Z pohledu Předlitavska mohl být pojem chápán ještě jako označení

---

⁷ KŘEN, 2005, s. 23.

⁸ Roli amerických historiků na obrazu habsburské monarchie zhodnotil Alan Sked. Viz: SKED, Alan: *Historians, the nationality question and the downfall of the Habsburg Empire*, Transactions of the Royal Historical Society, 5/31, Cambridge 1981.

⁹ FELLNER, 1970, s. 38.

¹⁰ Tamtéž, s. 41.

¹¹ Srv. PLASCHKA, 1988, s. 21-23.

¹² Podle kabinetního listu ze 14. listopadu 1868 se mělo používat označení „Rakousko-uherská říše“ nebo „Rakousko-uherské mocnářství.“

¹³ V prosincové ústavě je západní část monarchie definována jako „království a země v říšské radě zastoupené“.

¹⁴ BRÜCKMÜLLER, 1996, s. 256-264.

celé monarchie (Gesamtstaat), nebo samotného Předlitavska, tedy části státu, popř. dvou dědičných rakouských zemí (Horní a Dolní Rakousy). Označení „Rakousko“ (Österreich) se rovněž až přibližně do roku 1900 užívalo v neoficiálních zahraničněpolitických jednáních pro celé soustátí, teprve od přelomu 19. a 20. století začalo převažovat „Rakousko-Uhersko“ (Österreich-Ungarn).

1.3 Kaisermythos

Rakouské císařství a jeho nástupce Rakousko-Uhersko i navzdory liberálním a konstitučním změnám nepřestávalo být monarchií. V prvním článku ústavního zákona o výkonu vládní a exekutivní moci prosincové ústavy z roku 1867 se dočítáme: „*Der Kaiser ist geheiligt, unverletzlich und unverantwortlich.*“ Císař a habsburská dynastie byly nejen centralizačními prvky monarchie, ale i monarchií samotnou. Kořeny tohoto ztotožnění lze nalézt už ve středověké tradici babenberské dynastie, nejvíce však bylo rozvíjeno v barokní době. Pojem „*Monarchia Austriaca*“ se nevztahoval na podunajské země, ale na dynastii, která jim vládla, na „Rakouský dům“ (Haus Österreich).¹⁵ Toto označení platilo pro všechny země, ve kterých Habsburkové panovali, ne pouze pro „Rakousko“, nebo dokonce „Rakousy“.¹⁶ Podobnou funkci převzal rakouský císařský titul za Františka I. Přesto role dynastie nemusela mít pro stát vždy stmelující funkci. Kolem roku 1900, hluboko v éře dualismu, se vedly zpětně diskuse o tom, jestli pojem „Rakouské císařství“ (Kaisertum Österreich) zahrnoval i Uhry.¹⁷

Tento „císařský mýtus“ (Kaisermythos) byl důležitou součástí rakouského patriotismu. Hanns Haas rozlišuje dvě jeho složky - zemský patriotický obraz, kde císař vystupuje jako dobrý, otcovský panovník, a na druhé straně mýtus imperiálního, dokonalého, nedotknutelného vládce, jehož vlastnosti jsou vytvářeny historicky, ne osobně. V obou případech je panovnická idea představena jako postava Božího zástupce. Tyto císařské mýty sloužily k legitimizaci monarchistického principu. Ne náhodou platila jednota „Bůh, císař a vlast“ (Gott, Kaiser und Vaterland).¹⁸ K ustálení pojmů „Österreichische Monarchie“ (nebo jen krátce „Monarchie“) a „Österreichisches Haus“ došlo v tereziánské době. Loajalita k „vlasti a císaři“ nebyla ale centralismem podle představ Josefa II. (omezování zvláštního

---

¹⁵ ZÖLLNER, 1996, s. 27.

¹⁶ ZÖLLNER, 1988, s. 57.

¹⁷ Srv. tamtéž, s. 59.

¹⁸ HAAS, 2005, s. 19. Typickým příkladem byl František Josef I. Císař byl s říší tak provázaný, že přes přetrvávající spory nemělo za života Františka Josefa vážně míněné plány na státní samostatnost žádné z národnostních hnutí. Tamtéž, s. 27.

postavení provincií, upuštění od tradičního zemského holdování), který naopak narážel na tvrdý nesouhlas představitelů jednotlivých zemí.¹⁹ V průběhu devatenáctého století se zformovaly loajální opory panující dynastie, nadnárodního, na osobu císaře orientovaného patriotismu. Byl to úřednický stav, jehož přichylnost ke státu byla posilována celoživotním zajištěním.²⁰ Další skupinou byli vojenští důstojníci, pro které císař představoval zároveň nejvyššího velitele (oberster Kriegsherr). Ani pro selské obyvatelstvo nebyl důvodem k oddanosti citový vztah ke státu, nýbrž spíše věrnost ke svému zeměpánovi. Opora v císařském domu mohla být i obranou proti určitým národním a sociálním proudům, proto v něm také německé měšťanstvo vidělo záštitu proti rozmachu neněmeckých měšťanských vrstev a do jisté míry se toto smýšlení odráželo i v nadnárodních myšlenkách rakouských sociálních demokratů.²¹

Ideu rakouského státu s noblesou vyjádřil rakouský rabín a poslanec říšské rady Joseph Samuel Bloch: „*Oesterreichs Mission ist es, zum erstenmale in der Geschichte die Idee des Rechtsstaates voll und ganz zu verwirklichen, eines Staates, welcher die Rechte seiner Bürger schützt, ohne Ansehung der Sprache, Race, Confession und Stammeszugehörigkeit.*“²²

---

¹⁹ ZÖLLNER, 1988, s. 57. Srv. KUZMICS, 1998, s. 33: „*Zentralisierbarkeit und Effektivität dieses bunten, übernationalen Gebildes blieben immer gering; erst der Modernisierungsschub im 18. Jahrhundert änderte hier einiges, aber der Charakter der Monarchie blieb immer eher Defensiv.*“

²⁰ I u úředníků se však začalo postupem času (v souvislosti s politizováním veřejného života a se snižováním volebního censu) objevovat národnostní uvědomění, největší loajalitu lze pozorovat u lidí na zahraničních a diplomatických postech. Proto byly hledány možnosti, jak si věrnost úředníků udržet. Úřední pragmatika byla však vydána až na sklonku první světové války v roce 1914. Více např. WANDRUSZKA – URBANITSCH (ed.), s. 113 – 117.

²¹ Srv. BRÜCKMÜLLER, 1996, s. 280-284 a HAAS, 2005, s. 20-21.

²² BLOCH, Joseph Samuel: *Der nationale Zwist und die Juden in Österreich*, Wien 1886, s. 48. Cit. dle: STACHEL, 2006, s. 111.

2. Přehled nejvýznamnějších plánů na federalizaci habsburské monarchie ve 2. polovině 19. století

Otázka federalizace habsburské monarchie, respektive prostoru celé středovýchodní, později i jižní Evropy, začala být aktuální po vypuknutí revoluce 1848, která přinesla nejen nadšení pro národní emancipaci, ale též demokratizační opatření. Federalizační snahy přicházely z rozdílného národního a sociálního prostoru a navzájem se podstatně lišily. Nejčastějšími podněty k jejich realizaci byly tyto okolnosti: Promísení národů v tomto regionu nedovolovalo pouhé vytvoření autonomních oblastí, bylo nutné nalézt *modus vivendi* pro národnostní enklávy. Cílem bylo zachování velkého státního a hospodářského celku za předpokladu respektování svébytnosti jednotlivých malých národních společenství. Federalizace byla také chápána a vykládána jako sbírání zkušeností do té doby nestátních národů pro přechod ke státní samostatnosti.²³

2.1 Plány maďarské a polské šlechty

Federalizační koncepty vycházely z prostředí maďarské emigrace a střetávaly se se silnými myšlenkami sjednocení jihovýchodní Evropy. Vedle nich působily plány polské emigrace. Především to byly však koncepce předlitavských politiků, kteří prisuzovali Vídni funkci centra budoucí federace nebo konfederace.²⁴

Už v roce 1844 definoval svoji federativní teorii rovněž jiný uherský politik baron **Miklós Wesselényi** (1796–1850). Wesselényi při vytvoření svého střeoevropského spolku států nepočítal ještě se svržením habsburské dynastie, což byl požadavek teprve uherské revoluce 1848-1849, předpokládal ale změnu vnitřního charakteru útvaru. Mezi národy říše chtěl ústavně zakotvit zvláštní svobody pro Maďary, Italy, Němce, Poláky, Čechy a částečně i Chorvaty. Uhry a Sedmihradsko měly tvořit jednotnou oblast se zvláštním statutem pro Chorvatsko-Slavonsko i Dalmácii a měla být přiznána autonomie sedmihradským Sasům. Opominul však národní požadavky Slováků, Rumunů a Ukrajinců. Uhry byly v podstatě tvořeny jedním politickým národem, nemaďarským národnostem byla přiznána práva pouze v oblasti soukromoprávní, nikoli veřejnoprávní a předpokládala se jejich postupná asimilace.²⁵ V případě rozpadu Osmanské říše by nově vzniklé státní útvary měly být s federalizovanou monarchií spojeny osobami svých vládců z habsburské nebo německých

---

²³ KÜHL, 1958, s. 25.

²⁴ Tamtéž, s. 16,

²⁵ Tamtéž.

dynastií. Stejně jako Kossuth předpokládal i Wesselényi, že Uhry budou centrem říše a trval na zachování jejich historických hranic, zvláštní postavení bylo umožněno pouze Chorvatům. Na druhé straně rakouská část monarchie mohla být reorganizována na etnickém základě. Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich přesto podotýká, že Wesselényi byl „uherský patriot“, ne „rebel“ a zdůrazňuje jeho kladné postoje k vyřešení otázky soužití národů monarchie: „(...) für den Ungar nirgend eine Hoffnung, eine Aussicht ist, als im Bunde mit dem deutschen Elemente. Nur durch ein festes Anschließen an dieses kann er hinlänglich erstarken, um der drohenden Gefahr zu widerstehen, und nur im Bündnisse mit ihm kann er unter den europäischen Staaten einen Platz einnehmen, der seinem nationalen und bürgerlichen Wohlsein und seiner Ehre entspricht.“²⁶

Představy uherských politiků a zároveň zástupců maďarské šlechty Lajose Kossutha (1802–1894), **László Telekiho** (1811–1861) a **Györgyho Klapky** (1820–1892) vycházely z vnitřně i zahraničněpolitické situace habsburského soustátí a odpovídaly době svého vzniku. Předpokládaly vytvoření podunajské konfederace národů (severo)východní Evropy („Verbündete Freie Nordöstliche Staaten“) na místě bývalé rakouské monarchie. První diskuse o tomto možném budoucím uspořádání proběhly na konferenci maďarské a polské emigrace v květnu roku 1849 v Paříži a první návrh vypracoval z podnětu Poláků hrabě Teleki. Hlavní myšlenkou bylo postavení federalizovaných Uher jako centra soustátí, které by přesahovalo tehdejší hranice monarchie. Jak napsal v dopise Kossuthovi 14. května 1849, měly Uhry působit jako přitažlivá síla, která k sobě připoutá ostatní podunajské národy, jež je budou akceptovat jako přirozené centrum. Moc a síla takovéto federace měla navždy odstranit absolutismus od Baltu k Černému moři.²⁷

Lajos Kossuth ve své koncepci zohledňoval i zahraničněpolitické otázky, a proto federaci definoval jako obranný spolek podunajských národů proti ruskému nebezpečí. Požadoval také odklon od Vídně a oddělení Uher. Konfederace v jeho pojetí měla spojoval národy habsburské monarchie, ale rakouští Němci se měli stát součástí Německého spolku. „Dagegen sind im Westen, Norden und Südwesten Ungarns die slawischen Volksrassen sowie die Walachen zu dieser Konföderation von Natur aus berufen. Besonders die slawischen Rassen können ihre nationalen Eigenarten nur durch diese Konföderation erhalten. Sonst werden die Polen, Tschechen, Kroaten, Slowenen, Serben, Dalmatiner und alle andern einzeln oder zusammen absorbiert, oder verlieren in der Idee des Panslavismus (die mit einem russischen Protektorat unweigerlich zusammenfällt) ihre eigene Nationalität.“²⁸ Stavěl

²⁶ WURZBACH, 1887, s. 159 – 160.

²⁷ GYARMATI – SZÁSZ, 1997, s. 1 - 2.

²⁸ KÜHL, 1958, s. 19.

se tak za ochranu „malých národů“, které měla konfederace zaštiťovat, ale také za ochranu práv menšin národů sice již s jistou národní existencí, ale rozptýlených v jiných státech. Mezinárodní zajištění projektu viděl v Osmanské říši.²⁹ Každý z konfederovaných států měl být nezávislý ve svých vnitřních záležitostech, stát jako celek by pak zaručoval národům nezávislost. Ke společným záležitostem by patřila obrana, jednotné celní hranice a diplomacie, které by spadaly do pravomoci spolkové rady, tvořené jedním až čtyřmi zástupci z národního státu v závislosti na jeho územní rozloze. Vlády jednotlivých států by byly povinny vykonat rozhodnutí spolkové vlády v okruhu své působnosti. Za styk spolkové rady s národním shromážděním určitého konfederovaného státu byl odpovědný ministr bez portfeje. Co se týče zahraničních záležitostí, vyslanci by byli jmenováni spolkovou vládou, ale státy by měly právo i na vlastního vyslance, což by se týkalo hlavně poměru Srbů a Rumunů k Portě. Kossuth také navrhoval dvacetipětiletou lhůtu pro revizi spolkové smlouvy. Celý projekt byl maďarsko-centralistický, což je patrné i z toho, že počítal s ustanovením sídla spolkové vlády ve vnitřních Uhrách, i když na jiném místě, než bylo sídlo samotné maďarské vlády. V roce 1862 Kossuth svoji vizi pozměnil pro případ rozpadu Osmanské říše i s ohledem na vývoj v Rakousku. Zdůraznil spolupráci s Jihoslovany a Rumuny. Zatímco prvním by poskytnul možnost vyjádřit se, jestli chtějí zůstat součástí federalizovaných Uher, nebo v personální unii s nimi jako soustátí Chorvatsko-Slovinsko-Dalmácie (úplné odtržení vylučoval s ohledem na „jistá“ práva uherské koruny), Sedmihradsko považoval za organickou součást Uher od jejich vzniku, kterou není možné od nich odloučit. Ve srovnání s projektem z roku 1851 nepomýšlel už na spolupráci s Čechy a Poláky. Nový stát by měl mít formu konstituční monarchie a za úřední jazyk navrhoval francouzštinu.³⁰

Kossuthovy plány je nutné posuzovat s ohledem na jeho předchozí politické smýšlení.³¹ Uherský politický národ nebyl totiž podle něj tvořen rovnými právy všech zde žijících národností, nýbrž měl slučovat příslušníky všech těchto národností na základě stejných občanských práv pod vedením Maďarů jako nejvyspělejší a vládnoucí národnosti.³² Pokud lze tedy označit Kossuthův program za liberální, není ho možno označit za národnostně liberální, protože plnou národní svébytnost připustil pouze Chorvatům. Je

---

²⁹ Jednání s Osmany i s se srbským ministrem vnitra Iljou Garašaninem vedl pozdější „architekt vyrovnání“ Gyula Andrassy, který byl v té době věrným stoupencem Kossuthových idejí. SCHMIDT, 1995, s. 18.

³⁰ PRAŽÁK, 1994, s. 64.

³¹ Ve čtyřicátých letech 19. století požadoval Kossuth emancipaci uherské společnosti, která nevyhnutelně vedla k roztržce Maďarů s Habsburky. Národnostní otázku vyřešil teorií o jednotném politickém národě Uher pod vedením Maďarů jakožto nejvyspělejšího národa království. Nepomýšlel tehdy tedy na konfederaci - „spolek národů“. Tamtéž, s. 27-28.

³² IRMANOVÁ, 1995, s. 108.

otázkou, do jaké míry byl schopen kompromisu ve svém postavení emigranta, proti němu však svědčí pozdější vyloučení Poláků a Čechů z konceptu federace, a tak její omezení na samotné Uhry.³³

Federalistické podněty Lajose Kossutha rozdělily maďarské představitele. Ferenc Deák³⁴ (1803–1876) a Kálmán Tisza (1830–1902) je na počátku šedesátých let 19. století odmítli s poukazem na to, že by vedly k rozdělení Uher. Veřejné mínění se také stále více začalo přiklánět k možnosti rakousko-uherského vyrovnání.³⁵ Naproti tomu se baron **József Eötvös** (1813–1871) pokoušel nalézt cestu ke spolupráci s Vídní, protože považoval pevně ukotvenou jednotnou monarchii, v níž ale všechny historické korunní země budou požívat suverénních práv (zemské sněmy, zemské vlády), za větší jistotu než federaci autonomních národních celků. Vycházel jednak z předpokladu opětovné obnovy uherské státnosti a jednak z nebezpečí nevyřešení národnostních konfliktů, které mohou zemi oslabit natolik, že se nebude schopna bránit útokům zvnějšku, především Rusku a panslavismu. Proto považoval za velice důležité také udržování dobrých vztahů se sousedními státy. Zachování existence Rakouska byla pro něj evropská nutnost. Etnický nacionalismus byl pro Rakousko velice destruktivní, jako pozitivum však viděl Eötvös tradičně historický patriotismus, který může vyřešit problém malých národů a národnostních menšin. Jejich jazykově národnostní požadavky by byly uspokojeny na úrovni obcí a krajů. Federalizace se v Eötvösově myšlení objevuje až později a souvisí s jeho pojetím autonomní správy a decentralismu, kterou prosazoval už ve svých raných dílech. Je charakterizována: „(...) *organizování Rakouska jako federativního státu, s nejúplnější autonomií jednotlivých korunních zemí, se společným zákonodárstvím a vládou ve společných věcech s celým státem...*“³⁶ Federalismus, spočívající ve vytvoření provincií na národnostním principu, staví před dualismus a přikládá mu velkou úlohu při formování velkých „svobodných“ států. Svobodná federace je však podle Eötvöse uskutečnitelná pouze tehdy, až národy do ní vstupující překlenou nedostatky svého vzdělání, aby mohly dosáhnout plné politické svobody. Z národnostního hlediska je ideální národně

---

³³ Svůj oportunismus vyjevil ostatně Kossuth sám. V reakci na rakousko-uherské vyrovnání se vrátil opět ke svým předrevolučním názorům, pro které se vyjádřil v rozhovoru pro „Pester slowakisches Blatt“ roku 1867. Popřel opět možnost federalismu v Uhrách, protože by tak byla porušena územní a politická integrita tohoto celku. SZARKA – SZÁSZ, 1995, s. 106.

³⁴ Deák prosazoval koncepci jednotného politického národa Uher, podobně jako Kossuth ve čtyřicátých a pak v šedesátých letech 19. století. Jednotlivým národům přiznával právo na sebeurčení, na vlastní jazyk, ale pouze v soukromé sféře, samosprávných orgánech župní správy a nižším soudnictví. Maďarština měla být sjednocující řečí státu, stejně jako v reformních pokusech Josefa II. němčina. SZABÓ, 2004, s. 130-133.

³⁵ PRAŽÁK, 1994, s. 64.

³⁶ BAKA, András: Eötvös Joszeftöl (Od Jozsefa Eötvöse), s. 54, cit. dle: IRMANOVÁ, 1995, s. 119.

„nezajímavý stát“, který by chránil práva jednotlivce, a východiskem k tomu má být právě samosprávný systém.³⁷

Vedle Maďarů načrtl svoji představu také polský kníže **Adam Jerzy Czartoryski** (1770–1861), který byl v roce 1838 formálně zvolen ve francouzském azylu polským králem. Polská emigrace spolupracovala s emigrací uherskou především proto, že viděla ve svobodném Uhersku odrazový můstek k obnovení svobodného polského státu. Myšlenky na proměnu celé Evropy koncipoval Czartoryski už dříve, v době, kdy byl poradcem a důvěrníkem cara Alexandra I., kterého obdivoval. Věřil, že se tento ruský car může stát garantem sjednocené Evropy. Jeho konečným cílem bylo vytvoření čtyř federací - slovanské, německé, francouzské a italské.³⁸ Svůj návrh představil Adam Czartoryski na již zmiňované pařížské konferenci v roce 1849. Základem pro „slovanskou“ federaci byl rozpad habsburské monarchie a nové sjednocení všech národů středovýchodní Evropy po Kavkaz, to znamená přibližně po rusko-ukrajinskou etnickou hranici, ve velké konfederaci. Tu zaměřil Czartoryski tehdy už proti Rusku pod vládou autoritativního Mikuláše I., ale navrhl postupovat ve shodě s Osmanskou říší, podobně jako Kossuth. Německé a italské oblasti bývalé monarchie se neměly do federace zapojit, měly být naopak připojeny k německým, respektive italským státům. Nový útvar by tedy zahrnoval Poláky, Čechy, Slováky, Maďary, karpatské Ukrajince, Srby, Chorvaty, Rumuny a Slovince. S ohledem na Maďary se nedotýkal územní integrity Uher, pro Chorvaty, Rumuny a Srby však navrhoval vytvoření oblastí se zvláštním statutem. Je patrné, že se Czartoryského názory měnily postupem doby. Jeho prioritou byla především obnova samostatného Polska, ovlivněná také jeho „mesianistickými vizemi“ o přednostech polského etnika. Věřil, že je možné takový stát vytvořit pod záštitou určité velmoci, ať už s podporou Ruska, nebo později se souhlasem Porty, či určité ideje - evropského společenství, později panslavismu a nutnosti přednostně řešit polskou a balkánskou otázku.³⁹

2.2 Jihoslované

Uhersko-polské koncepce narážely stále více na projekt jihoslovanského autonomismu. Důležitým počinem bylo tzn. Načertanije (1844) srbského politika a rádce knížete Milana Obremoviće **Ilji Garašanina** (1812 – 1874), který je považován za počátek velkosrbské ideje. Protože Garašanin chtěl do budoucí velkosrbské říše zahrnout Chorvaty

---

³⁷ IRMANOVÁ, 1995, s. 115-123.

³⁸ VLČEK, 2006, s. 68.

³⁹ Srv. tamtéž, s. 74 - 76.

a Slovinci, byly jeho cíle zaměřeny proti Rakousku. Kromě toho požadoval pro Kossuthovy plány předběžný souhlas Porty, která je ale nepodpořila.

Jiným pokusem zasahujícím do části habsburského soustátí byla například balkánská federace podle uherského Srba **Michaela Polita**, pro níž měly být vzorem švýcarské kantony. Nechtěl však ještě úplné odloučení od Vídně, doufal, že s ní nalezne společnou řeč pro územní reformu Uherska, která měla reorganizovat župy podle národnostního principu. V podobném duchu, ale už s vyslovením požadavku na nezávislost křesťanských balkánských národů, na něj potom navazoval tzv. „Velkobečkerecký program“ (1869), deklarující jejich soužití ve federaci a především sjednocení všech Srbů.⁴⁰

Přesto existovaly i jihoslovanské iniciativy ke sjednocení, které nebyly zaměřeny proti rakouskému císařství, ale očekávaly jeho uskutečnění v rámci této mnohonárodnostní říše. Ze srbské strany to byl mluvčí srbského revolučního hnutí v roce 1848 **Djordje Stratimirović** (1822–1908). Za nejlepší řešení srbské otázky považoval připojení srbských oblastí pod tureckou nadvládou k federalizované habsburské říši.

Chorvatskou iniciativu reprezentoval djakovský biskup **Josip Juraj Strossmayer** (1815–1905), který ji postavil na kulturních, respektive náboženských základech. Jihoslovanským národům přikládal mezi Slovanstvem významnou roli. Své politické problémy by mohly z pohledu katolického kněze vyřešit pouze v rámci habsburské monarchie, která by díky universalismu katolického vyznání byla schopna překlenout konfesijní rozdíly mezi slovanskými národy. V myšlence této křesťansko-slovanské jednoty šel ještě dále. Dospěl tak k pojetí jednotné evropské duchovní civilizace na základech latinsko-germánské a slovansko-řecké kultury. Jako dvorní kaplan u císařského dvora a studijní ředitel Augustinea ve Vídni se dostal v roce 1847 do dvorských kruhů a blíže politickému dění v různých částech monarchie. Podobně jako čeští liberálové definoval myšlenku austroslavismu a slovanské vzájemnosti a v kontaktu s nimi (především s Palackým a Riegreml) zůstal po celý svůj život.

„Chorvatský“ austroslavismus byl přirozeným vyústěním chorvatské politiky let 1848–1849, kdy došlo k jejich ozbrojenému konfliktu s Maďary. Federalizace monarchie ne podle historického, nýbrž podle přirozeného (tj. jazykového principu) měla podpořit teritoriální sjednocení chorvatských zemí a měla dát rovněž podnět ke vzniku autonomního jihoslovanského státu v rámci zemí Koruny uherské. V šedesátých letech 19. století byl obnoven ústavní život v Rakousku. Biskup Strossmayer se stal vůdcem Chorvatské národní

---

⁴⁰ Byl to program srbské Omladiny, radikálního hnutí vzniklého na území Vojvodiny v roce 1866. Omladina, požadující sjednocení všech Srbů byla tvrdě potlačována uherskými úřady. Podpory nedosáhla ani ve formujícím se Srbsku, které si nechtělo znepřátelit Rakousko-Uhersko. PELIKÁN, 2004, s. 192–193.

strany. Jako přesvědčený „Jihoslovan“ vybudoval společně s předsedou Jihoslovanské akademie věd a umění dr. Franjo Račkim (1828–1894) ideu „Trojjediného království“ (Chorvatska, Slavonska a Dalmácie) jako součásti habsburské monarchie. Přirozené jazykové právo nahradili právem historickým. Touto myšlenkou se však dostali do opozice jak k vídeňskému centralismu, tak i k maďarskému hegemonismu.⁴¹ Kladli si za cíl, že se tento autonomní jihoslovanský útvar stane těžištěm sjednocení všech jihoslovanských národů pod tureckým panstvím v okamžiku, kdy se Osmanská říše rozpadne. Tato myšlenka ale definitivně padla se vznikem dualismu a zejména po přijetí tzv. chorvatsko-uherského vyrovnání v roce 1868, když byla Chorvatům přiznána pouze okleštěná autonomie v celku Uher a v podstatě znemožněno teritoriální sjednocení chorvatských, respektive jihoslovanských zemí. Narušila ji ještě jedna okolnost. Byl jí vzrůst srbského nacionalismu zvláště v otázce příslušnosti slovanského obyvatelstva Bosny a Hercegoviny, ale i Krajiny a Slavonie, který naboural ideu jednotného jihoslovanského národa. V osmdesátých a devadesátých letech 19. století se změnila v možné federalistické, či trialistické řešení uspořádání monarchie s autonomií a sjednocením pouze chorvatských zemí.⁴²

2.3 Federalizační koncept Františka Palackého

Rovněž v „předlitavské“ části monarchie se konkrétnější plány na její federalizaci začaly rýsovat kolem roku 1848. Jedním z prvních a nejdůležitějších bylo řešení **Františka Palackého** (1798–1896). Navrhl postupně tři plány. První spočíval ještě v rozdělení pouze „předlitavského“ prostoru na historické celky. Rozčlenil jeho země do čtyř skupin s deseti gubernií: polské (Halič, Krakov, Bukovina), české (Čechy, Morava, Slezsko), německo-rakouské (Dolní a Horní Rakousy, Salcbursko, Tyroly, Vorarlbersko, Štýrsko), ilyrské (Korutany, Kraňsko, Přímoří, Dalmácie). Nebylo však zcela jasné, zda šlo jen o administrativní jednotky, nebo zda by celek měl federativní charakter. Do zemských sněmů by se poslanci volili přímo, do říšského nepřímo. Mezi společné záležitosti řadil Palacký

---

⁴¹ Jejich postup se v podstatě shodoval s politikou revolučních let 1848–1849. V „Požadavcích národa“, přijatých národním shromážděním v Záhřebu 25. Března 1848 se v článku 3 hovoří o obnovení „Trojjediného království“: „Pevné a nové sjednocení k nám jak zákony, tak smlouvami Království Dalmácie připadajícího s Královstvími chorvatským a slavonským, jakož i celé vojenské hranice s ohledem na politickou správu, stejně jako všech krajů vlasti naší, v průběhu času s župami uherskými zeměmi rakouskými spojených.“ Cit. dle: MACAN, 2000, s. 92. Požadavek nezávislosti na Uhersku deklaroval článek 11. Chorvatského sněmu o vztazích s Uherskem a Rakouskem: „Vzhledem k tomu, že trojjediné království jako stát byl odjakživa svobodné a na Uhersku nezávislé, nemůže ani nechce dnešní (jeho) vládu uznati, a proto všechna rozhodnutí, jež práva tohoto království urážejí a ctí bána pohrdají, ministerstvem uherským vydané, zrušiti a dnešní pak dočasnou vládu trojjediného království uznati.“ Tamtéž, s. 95.

⁴² ŠESTÁK, 1990, s. 522 – 528.

zahraniční politiku, vojenství, obchod, veřejné práce, civilní a trestní zákonodárství, celnictví a poštovníctví. V pravomoci zemí mělo zůstat především školství, kultura, zdravotnictví, sociální záležitosti, policie, justiční správa a zemský rozpočet, rovněž zemědělství, průmysl, správa silnic, vodních staveb atd. Národnostní konflikty by bylo možné rozhodovat před zvláštním smírčím soudem.

Radikální řešení hlavně z pohledu národnostního (etnického) a jazykového znamenal druhý ústavní návrh Palackého, zahrnující už i země svatoštěpánské Koruny. Důvody, které ho k tomu vedly, popisuje Jiří Kořalka: „*Perspektiva, že by bylo možné překonat závažné důsledky dlouhodobého odlišného vývoje Uherského království a neuherských zemí mnohonárodnostní monarchie, zaujala Palackého tak silně, že začal uvažovat o rozsáhlém uplatnění etnicko-jazykového principu v ústavním uspořádání říše.*“⁴³ V souvislosti s možným novým uspořádáním rakouské říše přemýšlel i o spolupráci slovanských zemí federace, které by tak vytvořily účinnou protiváhu německo-maďarskému vlivu.⁴⁴ V něm dominovalo osm územních celků: Deutsch-Österreich (s německými částmi rakouských, ale i českých zemí), Tschechische Ländergruppen (s českými oblastmi Čech, Moravy, Slezska a Horními Uhrami), Polnische Länder (Halič, Krakov, Bukovina a uherské oblasti osídlené Rusíny), Illyrische Länder (slovinská část Štýrska, Korutany, Kraňsko a Přímoří), Italienische Länder (Jižní Tyroly a Lombardsko-Benátsko), Südslawische Länder (Dalmácie, Chorvatsko-Slavonsko a Vojvodina), Madjarische Länder (maďarské části Uher a Sedmihradska) a Rumänische Länder (rumunské části Sedmihradska, Uher a Bukoviny). V tomto konceptu byla snaha národnosti od sebe striktně oddělit: Němce,⁴⁵ Čechy, Poláky, Italy, Jihoslovany, Maďary a Rumuny a dát jim autonomii. Je zajímavé, že Palacký jako historik opomněl vystihnout historickou národní svébytnost Rusínů, které zařadil pod „polské země“.⁴⁶

Třetí koncepce Františka Palackého byla vytvořena v souladu s březnovou ústavou a dotýkala se především rozdělení kompetencí mezi země a říši v rámci této ústavy. Zahraniční, vojenské a obchodní záležitosti, říšské finance, poštovníctví a dopravu přenechával centru, ostatní mělo spadat do kompetencí zemí, které měly mít vlastní zemský sněm a ministerskou radu. Územní rozčlenění se téměř nezměnilo, Palacký pouze sloučil dvě země s jihoslovanskými národy – „illyrské“ a „jihoslovanské“.

Důležité je zdůraznit, co vedlo Františka Palackého k zamyšlení nad příštím osudem monarchie. V popředí stálo především udržení výdobytků revoluce. „*Ústředním bodem ústavy*

---

⁴³ KOŘALKA, 1998, s. 313.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Palacký ale o oddělení německých a českých oblastí v českých zemích velmi pochyboval. Bylo podle něj možné administrativně, ale neměly být porušeny historické hranice zemí Koruny české. Tamtéž, s. 314-315.

⁴⁶ WIERER, 1960, s. 39.

*mělo být vytvoření podmínek pro existenci svobodného, nezávislého a racionálně uvažujícího občana, jakožto výchozí autonomní jednotky politického myšlení a jednání.*⁴⁷ Druhým podstatným důvodem byly vzrůstající rozpře mezi českým a německým elementem v českých zemích, které byly zevšeobecňovány v myšlence panslavismu, tedy emancipace slovanských národů z nadvlády Němců a Maďarů.⁴⁸

Karolina Adamová vidí jako hlavní důvod neuskutečnění Palackého ideje porážky revoluce 1848–1849, eliminaci jejích výdobytků a budování neoabsolutismu a přísného centralismu v následujících letech. Palackého vizi uspořádání habsburské monarchie srovnává s dnešní evropskou integrací, přičemž jejich podstatou má být „duch subsidiarity“, který spočívá v koncepci státního útvaru budovaného na několika politických úrovních. Na vyšší úroveň mají přitom postoupit pouze ty záležitosti, jež nelze vyřídit na úrovni nižší.⁴⁹

2.4 „Nové rakušanství“

Zastánce „nového rakušanství“⁵⁰ svobodný pán **Viktor von Andrian-Werburg** (1813-1858) navrhl rovněž novou správu habsburské monarchie, která spočívala v přenesení některých pravomocí centrálního říšského sněmu na sněmy korunních zemí. V důsledném centralismu viděl nebezpečí revoluce, vzrůst nacionalismu a popření rakouského patriotismu, federalismus zas podle jeho názoru říši štěpil.⁵¹ Plán ovšem formuloval v době neoabsolutismu padesátých let 19. století, kdy stále doufal v revizi ústavního života. Centrální moc si měla ponechat v pravomoci obranu, zahraniční politiku, finance, obchod, vzdělání a jurisdikci. Zemské sněmy se měly postarat zvláště o obchod, průmysl a živnosti, hospodářská, sociální, národnostní a ústavněprávní opatření a měly vůči říšské radě právo suspensivního veta. Národnostní otázka měla být řešena ne na centrální bázi, nýbrž na bázi samosprávné – zemí, krajů a obcí. Větší důraz měl být kladen na samosprávný aparát než na státní byrokracii. Do ústavního života bylo podle Andriana nutné zapojit nové třídy – průmyslníky, živnostníky, inteligenci.

---

⁴⁷ ADAMOVÁ, 2004, s. 127.

⁴⁸ Tamtéž, s. 128.

⁴⁹ Tamtéž, s. 130 – 131.

⁵⁰ Jednalo se o vytvoření nového společenského fenoménu Rakušana z příslušníků reformované aristokracie a nejschopnějších příslušníků měšťanstva, povýšených do šlechtického stavu. Tito lidé se měli zcela ztotožnit se společným státním zájmem. Bez ohledu na etnický původ by byli vázáni na německou jazykovou kulturu. Podle tohoto vzoru se mělo formovat také „nové stavovství“. ŠTAIF, Jiří: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851*, Praha 2005, s. 117 – 118.

⁵¹ KANN, 1964, s. 97 – 98.

2.5 Decentralizace v pojetí německých liberálů

Myšlenka decentralizace, nebo federalizace monarchie podle národnostně jazykového principu se objevila u některých rakouských Němců. Němečtí liberálové ji paradoxně plánovali využít jako prostředku k udržení jednotné monarchie tereziánsko-josefinského typu. Základní premisou bylo vyjít co nejvíce vstříc národním a především jazykovým přáním neněmeckých národů, ale přitom provést taková opatření, při nichž by se nemusela zásadně měnit ústava, a zároveň dojít kompromisu s Uhrami.⁵²

Dvorní rada u Správního soudního dvora ve Vídni **Friedrich Tezner** (1856–1925) upřednostňoval krajskou decentralizaci před federalismem s odůvodněním, že by vedl k přílišnému separatismu korunních zemí od centra monarchie. Krajská správa podle národnostního principu by také lépe garantovala národnostní práva menšin.⁵³

Podle právníka a publicisty, brněnského rodáka svobodného pána **Alfreda von Offermann** (1853 – 1936) měla být národnostní otázka řešena zákonným opatřením, které by zaručovalo nejen územní autonomii pro národy, ale rovněž personální autonomii, jejíž princip byl posléze rozveden Karlem Rennerem, pro národnostní menšiny. Rozpočet oblastí by byl řízen národními radami, které by byly podřízeny státní kulturní radě ve Vídni. Všechny konflikty mezi národy, tak jako neshody mezi západní a východní částí monarchie by spadaly do kompetence státní rady, kterou reprezentoval císař a jím jmenovaní vysocí hodnostáři. Koruna měla tudíž stát jako nejvyšší arbitr nad „svými národy“.⁵⁴

Historik, publicista a levicový liberál **Richard Charmatz** (1879–1965) chtěl nejdříve provést federativní reformu v předlitavské části monarchie. Doufal, že Uhry, spojené s Předlitavskem na základě personální unie, budou tohoto reformního příkladu brzy následovat. Západní část Rakousko-Uherska navrhoval rozdělit na čtrnáct autonomních provincií podle historických předpokladů a užívaného jazyka, a to na: Dolní Rakousy s jižními oblastmi Moravy; Horní Rakousy a Salzbursko; Německé Tyroly a Vorarlbersko; Německé Štýrsko a Korutany; Slovinské Štýrsko, Korutany, Kraňsko a Přímoří; Italské Tyroly; Terst s italským Přímořím; Chorvatské Přímoří; Německé Čechy (Deutsch-Böhmen), Německé Slezsko (Deutsch-Schlesien) a Německá Morava (Deutsch-Mähren); České Čechy (Tschechisch-Böhmen); Česká Morava (Tschechisch-Mähren) a České Slezsko (Tschechisch-Schlesien); Polská Halič a Polské Slezsko; Rusínská Halič; Bukovina (musela by se rozdělit do národnostních kurií – německé, rusínské a rumunské). Dalmácie měla být odstoupena

---

⁵² WIERER, 1960, s. 111.

⁵³ Tamtéž, s. 111-112.

⁵⁴ Tamtéž, s. 112.

Zalitavsku. Říšské vládě by připadly záležitosti dosud společné oběma částem dualistické monarchie. Jednotlivé provincie by se pak dále dělily na samosprávné kraje, okresy a obce. Jako společný úřední jazyk zvolil němčinu, kterou by neněmecké národy po odstranění centralistické správy podle jeho mínění bez konfliktů přijaly.⁵⁵

Proč se tyto koncepce německých liberálů nesetkaly i přes svoji snahu k národnostní a jazykové toleranci s pozitivním ohlasem? Hlavním důvodem byla doba, ve které byly formulovány. Kolem roku 1900 se již národní hnutí neomezovalo pouze na jazykovou a kulturní autonomii, ale u vyspělejších neněmeckých národů – Čechů, Poláků, Chorvatů a Italů - začala převažovat orientace ke státoprávní autonomii. Vytvořením pouze krajské správy, nebo zcela nových provincií podle Charmatzova návrhu by byly vlastně popřeny hranice historických zemí, s čímž nemohli souhlasit především Češi. Všechny plány se navíc zaměřily na řešení předlitavského problému. Západní část monarchie měla podle nich tolik starostí s vytýčením svých vlastních reforem, že měla být pro Uhry pouze vzorem pro prosazení stejných reforem zákonnou cestou, neměla je tudíž direktivně nařizovat. Císař byl navíc vázán v Uhrách korunovační přísahou.⁵⁶

2.6 Teritoriální a personální princip Karla Rennera

Stejně jako Offermann pocházel i jeden z nejvýznamnějších sociálnědemokratických teoretiků **Karl Renner** (1870–1950) z národnostně promíseného prostředí jižní Moravy.⁵⁷ Jeho představy o reformě habsburské monarchie vycházely z přesvědčení, že říše může národy zaštitovat stejně, jako je spojuje idea sociální demokracie. Zprvu jednotná „nadmárodní strana“ se ale navzdory jeho předpokladu začala brzy štěpit na jednotlivé národní odnože.⁵⁸ Národnost nechápal Renner jako přírodovědný, etnologický či sociologický pojem, zdůrazňoval naopak její politický rozměr. Národní příslušnost byla pro něj vlastnost individua. Jelikož je národ především polický prvek, směřuje přirozeně k státoprávní autonomii. V ní a jejím zákonném ukotvení viděl Renner cestu k vyřešení národnostního problému v Rakousko-Uhersku. Rozlišoval dva principy, podle kterých by se mělo postupovat. Teritoriální princip by uspokojil přání národů po autonomních státech, kde je osídlení v podstatě národnostně kompaktní. V případě menšin, národnostních enkláv nebo

---

⁵⁵ Tamtéž, s. 112-113.

⁵⁶ Srv. tamtéž, s. 114.

⁵⁷ Rozvoj průmyslu v této oblasti ve 2. polovině 19. století rušil tradiční identifikaci na kolektivní národnostní bázi v malých vesnických komunitách. Pro Čechy, Němce i židovské etnikum to znamenalo nacházet sebeurčení na nových sociálních a kulturních základech. SPRENGNAGEL, 1996, s. 32.

⁵⁸ Zprvu jednotná „nadmárodní strana“ se ale navzdory jeho předpokladu začala brzy štěpit na jednotlivé národní odnože. Srv. RUMPLER, 2005, s. 496.

národnostně velmi promíslených oblastí se měl uplatnit princip personální⁵⁹, na jehož základě měl jedinec právo přihlásit se ke svému národu stejně jako k vyznání, plnoletosti, otcovství atd., a mít tak nárok na svobodné pěstování svého jazyka a kultury.⁶⁰ Přitom by sociálnědemokratická myšlenka měla zabránit nacionalismu v tom smyslu, že by překlenula vyhrocené nacionální rozpory v kulturní, jazykové a vzdělávací oblasti a měla směřovat spíše k internacionalismu. Jinými slovy Karl Renner byl pro národní autonomii, ale zásadně nesouhlasil s národním separatismem, izolací nebo povinnou opcí.⁶¹

Rovná práva národů měla být zaštitěna nadnárodním státním aparátem. V jeho kompetenci by zůstala správa vojenských, zahraničněpolitických, hospodářských a sociálních záležitostí, národním vládám by připadly úkoly v národní a kulturní oblasti a neměly by sídlo v provinciích, nýbrž ve Vídni. Jednalo by se o vlády německou, českou, polskou, ukrajinskou, slovinskou, srbochorvatskou, italskou a rumunskou. A jeho plán by tak nepočítal s rekonstrukcí Zalitavska. Těmto vládám by podléhaly nižší národní úřady samosprávných celků – krajů, okresů a obcí. Státní správa by byla tvořena osmi gubernií, sídlícími ve významných městech provincií: Východní Halič a Bukovina (Lvov), Západní Halič (Krakov), Morava a Slezsko (Brno), Čechy (Praha), Dolní a Horní Rakousy, Salzbursko, Štýrsko a Korutany (Vídeň), Tyroly a Vorarlbersko (Insbruck), Přímoří a Kraňsko (Terst), Dalmácie (Zadar). Do čela správy státu postavil spolkový kabinet, který by tvořili ministři, vybíraní mezi odborníky z různých národů monarchie bez ohledu na jejich početní velikost, a jež by podléhali spolkovému kancléři. Jako úřední jazyk doporučil němčinu. Zákonodárství mělo být řešeno pouze na říšské úrovni. Dolní sněmovna by byla volena, horní sněmovna by se skládala po třetině z představitelů gubernií, národních rad a členů jmenovaných císařem.

Sociálnědemokratická koncepce však narážela na jeden velký problém, a to byl samotný nacionalismus. V době, kdy rakouští sociální demokraté věřili, že se čas národnostních bouří chýlí ke konci a na jeho místo nastoupí sociální internacionalismus, se konflikty mezi národy naopak zostřovaly. Sociální otázka nebyla postavena nad národnostní, nýbrž do ní včleněna a dala podnět ke vzniku národního socialismu.⁶²

---

⁵⁹ ESBACH, 2006, s. 74–75.

⁶⁰ SPRENGNAGEL, 1996, s. 34–35.

⁶¹ Tamtéž, s. 36–37.

⁶² ESBACH, 2006, s. 84.

2.7 Rumun Aurel Constantin Popovici a idea „Spojených států Velkého Rakouska“

Specifickým návrhem reformy Rakousko-Uherska byla idea „Velkého Rakouska“ (Großösterreich) vytýčená rumunským politikem **Aurelem Constantinem Popovicim** (1863-1917). Popsal ji ve své knize „Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich“, vydané roku 1906. Při formulaci svých představ se nechal inspirovat, jak napovídá už název jeho díla, ústavou Spojených států amerických, které v té době čítaly čtyřicet pět federativních států, ale i švýcarskými kantony. Hlavní myšlenkou bylo poskytnout národům monarchie plnou autonomii, a to ne na bázi historicky-politické, tedy federalizace historických územních celků, ale v územích vytvořených na národně-politickém základě. O takovýto kompromis ve vytvoření co nejvíce národně kompaktních oblastí, které ovšem nerespektovaly hranice historických zemí, se pokusil v polovině 19. století už František Palacký.⁶³ Ačkoli byl tento plán teoreticky velmi kompromisní a tolerantní, v praxi narážel ze dvou hledisek. Za prvé tu bylo hledisko právní, které bylo zakotveno v základním zákonu habsburské monarchie, jež se posléze stal i součástí její ústavy, a sice pragmatické sankci. V ní bylo totiž ustanoveno, že jednotlivé země monarchie jsou historicko-politickými celky a jako takové jsou nedělitelné a nerozdělitelné.⁶⁴ Za druhé nepočítala Popoviciho a ani Palackého koncepce s postavením národnostních menšin; předpokládalo se, že reforma bude provedena tak, že celky budou víceméně národnostně jednotné.⁶⁵ Přetrvávající enklávy měly být obětovány širšímu zájmu.⁶⁶

Popovici navrhoval rozdělit habsburskou monarchii na patnáct federativních států: Německé Rakousko (Deutsch-Österreich), Německé Čechy (Deutsch-Böhmen), Německá Morava (Deutsch-Mähren), Čechy, Uhry (území obývané Maďary), Sedmihradsko, Chorvatsko, Západní Halič, Východní Halič, Slovensko (Slowakenland), Kraňsko, Vojvodina, Sikulsko (Szeklerland)⁶⁷, Trident, Terst. V takto rozčleněném útvaru byly děleny kompetence mezi říši a národní státy. Mezi říšské patřily záležitosti, jež byly v dualistickém systému

---

⁶³ Popovici Palackého dílo znal a ve své knize na něj odkazuje.

⁶⁴ HLOUSA, 1989, s. 80.

⁶⁵ Popovici a Palacký počítali s vytvořením zemských samosprávných celků. Zajímavé je ale také pozorovat, jak se vyvíjela národnostní autonomie v nižších stupních samosprávy. Milan Hlavačka na příkladu česko-německé společnosti v Čechách dokazuje, že vydělování českých a německých obcí se nedělo zákonným opatřením, ale přirozeným vývojem, a těsně po roce 1900 můžeme konstatovat, že Čechy byly administrativně rozděleny na základě etnického principu. Srv. HLAVAČKA, 2006, s. 299-307.

⁶⁶ Podle Popoviciho mělo být v konečné fázi dosaženo národnostně homogenních států buď asimilací, nebo státem podporovanou výměnou obyvatelstva. POPOVICI, 1906, s. 367.

⁶⁷ Sikulsko (Székelyföld, Ținutul Secuiesc, Szeklerland) je území v Sedmihradsku (dnešní Rumunsko) obývané maďarsky mluvící etnickou skupinou Sikulů.

společné oběma částem monarchie: společná celní politika, zahraniční politika, vojenství, společné finance; dále občanské a trestní zákonodárství a říšská jurisdikce, vydávání pasů, mincovnictví ad. Jednotné by bylo ale také státní občanství,⁶⁸ říšská správa a zákonodárství by se vztahovaly také na Zalitavsko a z centra by mohla být spravována i Bosna a Hercegovina. Zákonodárná iniciativa by připadla dvoukomorové říšské radě (dosud předlitavské) a císaři, jehož práva a povinnosti převzal Popovici skoro doslova z prosincové ústavy. V čele říšské vlády, v níž by bylo zastoupeno všech patnáct národních států v závislosti na počtu obyvatel, by stál říšský kancléř (Reichskanzler), který měl sloužit také jako prostředník mezi císařem a vládou a měl kontrahovat císařská nařízení. Říšský soud by měl jednak kompetence celostátního soudu a rovněž nadřízené instance ve sporech mezi národy. Úkoly, které nespadaly pod říši, měly obstarávat jednotlivé národní státy. Každý stát by měl svoji ústavu, kterou by stvrzovala říše, aby se nedostala do rozporu s říšským základním zákonem (hlavně v případě vyřešení otázky národnostních menšin), vlastní vládu a soudní moc. Národní vláda by byla řízena místodržícím, kterého by jmenoval císař. Jako nadnárodní zprostředkující jazyk (Vermittlungssprache) zvolil Popovici němčinu s tím, že by bylo přesně stanoveno, kdy mají být užívány národní jazyky.

Otázkou zůstává, jaké byly Popoviciho pohnutky k vytvoření této státoprávní konstrukce. Předně byl Popovici sedmihradský Rumun. Maďarizační politika v Uhrách poháněla rumunské představitele k opozici.⁶⁹ Klíčovou otázkou byl status Sedmihradska, protože Maďaři záměrně potlačovali jeho snahy o autonomii. Uherský ministerský předseda István Tisza viděl nadto sedmihradskou otázku nejen jako vnitropolitickou, ale i zahraničněpolitickou, protože komplikovala vztahy mezi uherskou částí monarchie a Rumunským královstvím a napomáhala rumunské iredentě.⁷⁰ Tvrdého nesouhlasu Maďarů, ale také národů Předlitavska s jeho plánem si byl Popovici velmi dobře vědom. Navrhoval prosadit ho v tomto případě oktrojem.⁷¹ Maďarizace ale nebyla jediný důvod, který by podle Popoviciho mohl ohrozit existenci sedmihradských Rumunů. Koncepce „Velkého Rakouska“ nabízela podle něho federativní řešení i pro Slovanů žijící v monarchii. Pokud by totiž s nimi nenašla vídeňská vláda *modus vivendi*, mohlo by jim pod ideou panslavismu poskytnout lepší variantu Rusko. Ovládnutí zejména balkánských národů Ruskem by vedlo k pádu monarchie.

---

⁶⁸ Každý občan národního státu byl také rakouským občanem s tím, že mohl požívat politických práv pouze v jednom národním státu.

⁶⁹ Maďaři zaváděli proti výstupům rumunské opozice tiskové zákony a Popovici byl několikrát souzen za tiskové přečiny kvůli autorství nebo spoluautorství protimaďarských brožur.

⁷⁰ HLOUSA, 1989, s. 59 – 64.

⁷¹ POPOVICI, 1906, s. 328 – 340.

Nejlepší variantou pro sedmihradské Rumuny, ve kterou Popovici doufal, by bylo připojení celého Rumunska do svazku „Spojených států Velkého Rakouska“.⁷²

V době, kdy Popovici vydával svoji knihu, byla monarchie dualistická. Z maďarské strany byl na počátku 20. století tvrdým zastáncem dualismu hrabě **István Tisza** (1861–1918), který nesouhlasil s žádnou jinou formou uspořádání monarchie, ani s federalismem a dokonce ani s trialismem, protože byl přesvědčen, že by se tak posílil slovanský živel nejen v celé monarchii, ale hlavně v Zalitavsku.⁷³

2.8 Reforma dualismu Aloyse Lexy von Aehrenthal

V západní části říše navrhoval reformu dualismu ministr zahraničních věcí (1906–1912) **Aloys Lexa von Aehrenthal** (1854–1912).⁷⁴ Byl to přesvědčený Rakušan a aristokrat a představitel německého živlu v Rakousku. Jako ministr zahraničí věřil, že se má habsburská monarchie navenek prezentovat jako německý stát, ale byl si zároveň vědom toho, že obnova německého centralismu je už nemožná. Hledal proto cestu, která by západ a východ monarchie od sebe neoddělovala, ale naopak vytvořila mezi oběma most větší vzájemné spolupráce. To, že se říše jevila vůči zahraničí jako nejednotný dualistický útvar ji podle jeho názoru velmi poškozovalo v jejím postavení evropské velmoci. Na struktuře Uherského království mu vadilo, že se prezentuje pouze jako maďarský stát. Maďaři měli ustoupit od maďarizace slovanských a jiných národů, povolit jim možnost vlastního vzdělání, a tak posílit jejich politické vědomí, aby se mohly aktivně podílet na správě říše. U Maďarů se měl vzbudit větší zájem pro společné záležitosti Rakousko-Uherska. Kámen úrazu v těchto věcech představovaly podle Aehrenthala společné záležitosti, především armáda a finance. Maďaři ztráceli zájem na vybudování silné rakousko-uherské armády a stejně tak se záležitost společného rozpočtu stávala předmětem nekonečných sporů. Proto formuloval svoje reformy v tom smyslu, že by Dalmácie připadla Uhersku, čímž by se rozšířila možnost vybudovat silnou uherskou obchodní flotilu a zapojit se aktivně do obchodní politiky monarchie.⁷⁵ Za důležité rovněž pokládal prodloužení jednotné celní unie na dvacet pět let, která by mohla

---

⁷² WIERER, 1960, s. 117.

⁷³ SZARKA, 1992, s. 195 – 196.

⁷⁴ István Diószegi upozorňuje na to, že Aehrenthalovy plány souvisely s otázkami, vyplývajícími z dualistické struktury monarchie, na počátku 20. století: funkční selhání dualismu a potřeby zahraniční politiky. DIÓSZEGI, 1995, s. 70.

⁷⁵ Jiné možné vysvětlení je, že chtěl připojením Dalmácie k Maďarsku zabránit propagandě jugoslávské myšlenky ze strany srbského království, která došla později naplnění v království Srbů, Chorvatů a Slovinců, a na druhou stranu posílit myšlenku chorvatsko-srbské jednoty v rámci Rakousko-Uherska vytvořením deklarovaného království Chorvatsko-slavonsko-dalmatského. Ve stejném smyslu formuloval svoje představy společný ministr financí a později zahraničních věcí István Burián. Tamtéž, s. 70 – 72.

být pozměněna pouze ve vzájemné shodě obou parlamentů. Zásadní reformou by ovšem bylo vytvoření úřadu, který měl být spojujícím prvkem říše. Ministr zahraničí měl být podle Ahrenthala povýšen do pozice říšského kancléře, který měl být zprostředkovatelem mezi oběma vládami a měl se vyjadřovat ke společným záležitostem. Jeho plán tak však narazil na nesouhlas nejenom maďarský, nýbrž i předlitavský, protože ministerští předsedové v něm viděli omezování svých kompetencí.⁷⁶

2.9 Centralizace a decentralizace v ústavách monarchie

Koncepce na změnu uspořádání monarchie, nebo alespoň jejich náznaky, nebyly řešeny pouze jednotlivými osobnostmi, ale tvořily také podstatnou součást rakouských, resp. rakousko-uherských ústav. V první **dubnové (oktrojované) ústavě** byla zákonodárná moc rozdělena mezi císaře a říšský sněm. Historické celky byly označeny jako „provincie“ a byly také definovány země „užšího Rakouska“ (bez zemí Uherské koruny a Lombardska-Benátska) a dědičné rakouské země (historické oblasti „užšího Rakouska“ bez Bukoviny, Haliče, českých zemí a Dalmácie).⁷⁷

Rozpor mezi federalistickým a centralistickým řešením se stal důležitou složkou jednání o návrhu tzv. kroměřížské ústavy. Myšlenku federalismu zastával, jak už bylo zmíněno výše, František Palacký, který sledoval nejprve historický, poté etnický princip, centralismus hájil moravský poslanec Kajetan Mayer. Zvítězilo centralistické uspořádání, podle něhož mělo být „užší Rakousko“ rozčleněno na třináct zemí (Reichsländer), které by kopírovaly hranice historických celků: Halič, Bukovina, Čechy, Morava, Slezsko, Dolní Rakousy, Horní Rakousy, Salcbursko, Štýrsko, Korutany, Kraňsko, Tyrolsko-Vorarlbersko, Přímoří. Větší z nich měly být dále rozděleny na kraje, přičemž krajská samospráva by postupně nahradila zemská zřízení. Zákonodárná moc měla sice spadat pod říšský sněm o dvou komorách – sněmovně lidu a sněmovně zemí, moc vládní by však byla vykonávána pouze císařem a vládou, císaři byla ponechána zákonodárná iniciativa a suspensivní veto. Tzv. kroměřížská ústava měla jeden velký nedostatek, nezabývala se vztahem „užšího Rakouska“ k zemím Uherské koruny a Lombardsko-Benátsku. Revoluce v Uhrách, která získala charakter národněosvobozenického boje Maďarů, nahraovala spíše centralistickému uspořádání, jež by bylo lépe schopno udržet Maďary i Italy v rámci monarchie.⁷⁸

---

⁷⁶ SOMOGYI, 1988, s. 60 - 75.

⁷⁷ WIERER, 1960, s. 28.

⁷⁸ Tamtéž, s. 41 a 47; URBAN, 1998, s. 76 – 77.

Protiváhou dubnové ústavy v západní polovině monarchie byly tzv. **dubnové zákony**, 31 zákonných článků pro Uhersko, přijatých uherským sněmem a později schválených císařem Ferdinandem v dubnu 1848. Zakládaly cestu k rakousko-uherskému dualismu a maďarskému centralismu v Uhrách. Sedmihradsko bylo do něj začleněno bez zvláštní autonomie, jež byla ponechána pouze Chorvatům, kteří měli své zastoupení na uherském sněmu. Vztah k Rakousku je popsán jen velice zběžně. Ke společným záležitostem mělo patřit zahraničí, vojsko a zčásti finance, důsledně je však hájeno právo Maďarů na vybudování vlastní národní gardy. Takovéto požadavky, které v říšském sněmu tlumočil Alexander Bach, tehdejší ministr spravedlnosti, ale vyvolaly tvrdý nesouhlas rakouské vlády. Vídeň naopak chtěla posílit autonomii Sedmihradsku a Chorvatsku a Maďary připoutat blíže k centru zřízením zvláštních ministrů pro Uhry, Sedmihradsko a Chorvatsko-Slavonsko. Armáda měla zůstat jednotná a nemaďarským menšinám mělo být přiznáno rovné právo v úřadech, před soudem a na vzdělání. Před nebezpečím maďarizace se bránily i nemaďarské národy z vlastní iniciativy, což demonstrovaly shromážděními v Karlovicích (Chorvati a Srbové), v Liptovském Mikuláši (Slováci) a Blaji (Rumuni). Jejich iniciativa však nebyla jednotná.⁷⁹

Březnová ústava z 4. března 1849 byla oproti předchůdkyním přísně centralistická. Deklarovala založení a udržení jednotné Rakouské monarchie, která zahrnovala země „užšího Rakouska“ i Uhersko,⁸⁰ zvláštní status byl přiznán pouze Lombardsko-Benátskému království, jehož poměr k říši měl stanovit zvláštní zákon. Tato jednota měla být navíc stvrzena předpokládanou korunovací monarchy jako „rakouského císaře“. Soudržnost měla zaručit i společná celní a obchodní hranice. Kompetence byly opět děleny mezi říši a země v podstatě ve shodě s kroměřížským návrhem. Každá korunní země měla mít vlastní zemský sněm. Zemské ústavy, které by podléhaly souhlasu císaře a říšského sněmu, měly nahradit dosavadní stavovská zřízení. Říšský sněm byl navržen jako dvoukomorový, ale proti předchozímu doporučení byl oslaben „federalistický charakter“ horní komory.⁸¹ Zásadní centralismus byl prosazován u moci výkonné. Císař a jemu odpovědná vláda měla uvádět v platnost i všechny zemské zákony, panovník měl absolutní veto na zákony. Také soudní moc vycházela pouze z říše.

Prvním dokumentem, který deklaroval obnovu ústavnosti monarchie v šedesátých letech 19. století, byl tzv. **Říjnový diplom** z 20. října 1860. Opět je v něm potvrzena

---

⁷⁹ WIERER, 1960, s. 25 – 28.

⁸⁰ Zvláště je zdůrazněna nezávislost Chorvatska-Slavonska (s možností připojení Dalmácie), Sedmihradska a sedmihradských Sasů na Uherském království.

⁸¹ Počet poslanců obou říšských sněmů se snížil z šesti na dva.

a zdůrazněna nedělitelnost a neoddělitelnost zemí Rakouského císařství, není ale již přísně centralistický jako předchozí ústava. Stejně jako ona dělil správní kompetence mezi říši a země, přičemž v Uhrách je měl převzít uherský sněm a měly se řídit uherským ústavním zákonem z roku 1848, v západní půli státu je vykonávaly zemské sněmy podle oktrojovaných zemských řádů.⁸² Společné bylo zákonodárství týkající se mincovnictví, financí, úvěru, cla, obchodu, bankovníctví, poštovníctví, telegrafů, železnic a také vojenské záležitosti. Říjnový diplom zaváděl rovněž širší říšskou radu pro celou monarchii a užší říšskou radu pouze pro její západní část. Výrazně se zde projevuje tendence k dualismu, tedy zvláštnímu postavení Uher, potvrzenému ještě kabinetním listem z 20. října. Zležitosti ministerstva vnitra, spravedlnosti a kultu spadaly pod obnovenou uherskou, sedmihradskou a chorvatsko-slavonskou dvorskou kancelář s tím, že pouze uherský dvorský kancelář byl členem ministerské rady, zatímco v „užším Rakousku“ patřily pod nově zřízené státní ministerstvo. Podobně bylo upraveno i soudnictví. Zatímco pro Uhry byla zřízena Královská kurie v Budapešti, celá západní část monarchie spadala pod Nejvyšší soudní kasační dvůr ve Vídni. Reforma samosprávy v padesátých letech 19. století v „užším Rakousku“ se východní polovina nedotkla, v roce 1849 došlo v Uhrách k župní reformě. Ačkoli nové ústavní úpravy pojišťovaly práva uherských nemadarských národů na pěstování vlastní kultury a jazyka, zároveň potvrzovaly maďarštinu jako úřední jazyk v Uhrách.

Únorová ústava z 26. února 1861 nebyla pouhou realizací Říjnového diplomu. Formuluje oproti němu širší kompetenci říšské rady na úkor zemských sněmů, má tudíž silnější tendenci k centralismu.⁸³ Zákonodárná pravomoc zemských sněmů byla omezena ještě v tom smyslu, že každý zemský zákon musel potvrdit císař. Existovala tedy nadále dvoukolejnost veřejné správy, ale při nesporné šíři oprávnění říšské rady a zemských sněmů. Stejně jako říjnový diplom potvrzuje i únorový patent vynětí zákonodárství zemí uherské koruny z pravomoci užší říšské rady. „Stabilitu“ a „jednotu“ státu měla podpořit rovněž tzv. Schmerlingova volební geometrie, pojmenovaná podle tvůrce ústavy, státního ministra Antona rytíře von Schmerling. Předznamenala sice vstup liberálních středních vrstev na politickou scénu, ale kuriový systém a vysoký volební census přiznal volební právo

⁸² Vydány pouze ve Štýrsku, Korutanech, Salcbursku a Tyrolech rovněž 20. října 1860 a měly stavovský charakter. WIERER, 1960, s. 66.

⁸³ Císařský diplom z 20. října 1860, čl. III.: „*Všeliké jiné věci zákonodárství se týkající, které v punktech výše položených nejsou jmenovány, vyřizovány budou dle zřízení ve sněmích zemských, a to v královstvích a zemích ke koruně uherské příslušných dle předešlého jich zřízení, v našich ostatních královstvích a zemích ale dle jich řádů zemských.*“ [zvýrazněno K. M.] Cit. dle: KADLECOVÁ – MATES (ed.), 1979, s. 77. Základní zákon o zastupitelstvu říšském z 26. února 1861, §11: „*Věci zákonodárné, ježto mají veškerá království a veškeré země, vyjímajíc země koruny Uherské, společně, náležejí do III. článku diplomu, daného dne 20 října 1860, k působnosti rady říšské dle zřízení vyměřené, aniž se do ní přivezmou údové ze zemí koruny Uherské.*“ [zvýrazněno K. M.] FUREK (ed.), 1999, 2000.

především těm sociálním třídám, v nichž převažovali Němci. Spíše než centralismus mělo tedy stát konsolidovat politické pojištění německé dominance.⁸⁴ V Uhrách vedla reforma k nadvládě maďarské menšiny, což rozladilo především Chorvaty, kteří zachovali Vídní loajalitu v revolučních letech 1848-1849. Byl to první, ale zdaleka ne poslední případ v historii habsburské monarchie, kdy byly politické priority upravovány pomocí volebního práva.

Sistace únorové ústavy v roce 1865 znamenala konec vídeňského centralismu. O dva roky později upravily konstituční zřízení dva ústavní zákony. Pro Zalitavsko nadále platily zákonné články do roku 1848 včetně, které byly navíc doplněny zákonným článkem XII o rakousko-uherském státoprávním vyrovnání. Předlitavsko se začalo řídit novou, tzv. **prosincovou ústavou**, kterou tvořilo sedm ústavních zákonů. Spolupůsobení obou částí monarchie se omezilo na tzv. pragmatické záležitosti⁸⁵ - zahraničí, armáda, finance (pro zahraniční politiku a společnou armádu) - a tzv. dualistické záležitosti, spojené především s celní a hospodářskou politikou. Vznikla tak reálná unie dvou států.⁸⁶ Představitelé ke společnému jednání byli pověřováni oběma parlamenty do tzv. delegací, které ale jednaly odděleně a komunikovaly spolu pouze písemně. Prosincová ústava byla blíže federativnímu uspořádání západní části monarchie než únorový patent formulací, že všechna zákonná opatření, která nespádají pod říšskou radu, mají vyřizovat zemské sněmy, podobně jako v říjnovém diplomu.⁸⁷ Silné postavení císaře bylo potvrzeno v §14 ústavního zákona

---

⁸⁴ Srv. RUMPLER, 2005, s. 377 – 378. Vedle německého živilu byl v západní části monarchie posílen také polský v Haliči a italský v Gorici, Gradišce, Istrii a Dalmácii. Pokud byla proto od představitelů vyšších a středních vrstev těchto národů očekávána loajalita k dynastii, nestalo se tak, tím méně od Maďarů. WIERER, 1960, s. 74.

⁸⁵ Odvolání se na Pragmatickou sankci bylo součástí dualistické koncepce Ference Deáka, podle níž dubnové zákony z roku 1848 schválené panovníkem nejsou revolučního původu, ale představují právní kontinuitu počínající Pragmatickou sankcí. Ta říká, že obě země mají společného panovníka, jsou neoddělitelně spojeny a navzájem povinovány společnou obranou. IRMANOVÁ, 1997, s. 369 a 372.

⁸⁶ Karel Malý uvádí: „Pro smíření dvou principů – osobního (společný panovník) a věcného (společné záležitosti) – mluví se někdy o tom, že soustátí bylo kombinací personální a reálné unie.“ MALÝ, 2004, s. 225. Podobně Eduard Vlček: „Rakousko-uherským vyrovnáním **se monarchie rozpadla na dvě části**. Uherská koruna měla vlastní říšský sněm a vlastní ministerstvo a vládu. S Předlitavskem byla spojena jen osobou panovníka, zahraničními, vojenskými a konečně finančními věcmi, pokud se týkaly společných záležitostí. Vznikl tedy útvar těžko charakterizovatelný, něco mezi reálnou a personální unií.“ SCHELLE, 2007, s. 828. O povaze unie se však strhly velké boje především s vydáním kabinetního listu ze 14. listopadu 1868, ve kterém císař zavedl pro stát označení „Rakousko-uherská monarchie“. Maďaři popírali personální povahu unie, když označovali jako společnou pouze fyzickou osobu vladaře, která v sobě spojovala dvě různé postavy – rakouského císaře a uherského krále. RUMPLER, 2005, s. 411 – 412. Naproti tomu už krátce po vyrovnání skupina kolem Kálmána Tiszy požadovala pouhou personální unii (!), jež by neměla mezinárodněprávní subjektivitu. IRMANOVÁ, 1997, s. 371. Ke stejným požadavkům směřovala politika Strany nezávislosti, která v roce 1905 porazila ve volbách do uherského sněmu dosud vládnoucí liberály. Srv. KONTLER, 2008, s. 272. Přípomínky Maďarů ke kabinetnímu listu v roce 1868 lze tedy chápat spíše jako psychologický moment deklarace samostatnosti v rámci habsburské monarchie.

⁸⁷ Ústavní zákon č. 141 z 21. prosince 1867, kterým se pozměňuje ústavní zákon o říšském zastupitelstvu z 26. února 1861, § 12: „Všechny ostatní předměty zákonodárství, které nejsou v tomto zákoně výslovně vyhrazeny říšské radě, patří do kompetence zemských sněmů království a zemí, zastoupených v říšské radě, a

141/1867, který mu připouštěl právo vydávat po rozpuštění říšské rady nařízení s platností zákona.

2.10 „Vyrovnání“

Povahu ústavního zákona měla i dílčí vyrovnání v Zalitavsku a Předlitavsku, která řešila státoprávní otázky. Jednalo se o uhersko-chorvatské vyrovnání z roku 1868, tzv. Nagodbu a pokus o rakousko-uhersko-české vyrovnání v roce 1871, pro nějž se vžil název Fundamentální články.

Zvláštní postavení Chorvatsko-slavonského království v rámci Uher mělo historické základy. Při obnově ústavnosti v roce 1860, respektive 1861 žádali Chorvaté úplnou nezávislost vůči ostatním zemím říše a došlo k prudké konfrontaci s vídeňskou vládou. Sistace únorové ústavy roku 1865 a zakotvení dualismu odsunulo řešení otázky autonomie Chorvatska s konečnou platností ze západní části monarchie do východní a maďarskou převahu v této věci demonstrovala už nepřítomnost chorvatské delegace na korunovaci Františka Josefa uhersko-chorvatským králem. Chorvatští unionisté, přístupní dohodě s maďarskou reprezentací, a maďarští liberálové našli však kompromis ve vyrovnání, ukotveném uherským sněmem zákonným článkem č. XXX/1868, chorvatským pak č. I/1868. Nagodba byla pro Chorvaty při srovnání státoprávního zakotvení jiných národů monarchie nepochybným úspěchem. Byli vedle Maďarů uznáni jako „politický národ“ Uher, zatímco ostatním Nemaďarům byla přiznána pouze charakteristika „národní skupiny“. Chorvatština byla označena za státní a úřední jazyk Chorvatska a Chorvaté dostali právo na autonomii v oblasti veřejné správy, soudnictví, školství, kultury a církevních záležitostí. Společnými oblastmi byly obchod a průmysl, zemědělství, finance a účast na zemské obraně (honvédség). Měli vlastní sněm, tzv. sabor, ale banská vláda zůstala podřízena uherskému sněmu. Důsledkem přijetí rakousko-uherského vyrovnání z chorvatské strany bylo přemístění Chorvatské dvorské kanceláře do Pešti. Chorvaté měli zastoupení také v uherské ministerské radě prostřednictvím ministra bez portfeje pro chorvatské záležitosti. Oproti tomu chorvatská účast v uherském sněmu a v delegacích byla symbolická, neboť nevládli právem veta. Bouřlivou opozici proti Nagodbě vyvolalo hlavně opomenutí srbských národních požadavků⁸⁸, odtržení přístavního města Rijeky od Chorvatska a její bezprostřední připojení k Uherskému království. V roce 1873 došlo na nátlak chorvatské Národní strany k revizi

---

jsou vyřizovány ústavní cestou v těchto zemských sněmech a s nimi.“ Cit. dle: KADLECOVÁ – MATES (ed.), 1979, s. 85.

⁸⁸ K chorvatsko-srbskému vyrovnání spočívajícímu v uznání pravoslaví a cyrilice došlo až v roce 1887.

uhersko-chorvatského vyrovnání, ale pouze v jednotlivostech, naopak v osmdesátých letech vzrostly tendence k maďarizaci Chorvatsko-slavonského království.⁸⁹

Podobně jako budínská vláda vyřešila chorvatský problém, pokusila se c. k. vláda ve Vídni o dohodu s Čechy, jejichž poslanci setrvali v pasivní rezistenci nejen na říšské radě, ale i v českém sněmu, čímž vyjadřovali projev odporu proti dualismu. Čeští liberálové shrnuli své požadavky do tří bodů. Mimo státoprávní a ústavní (vztah českých zemí k ostatním částem říše) otázky, bylo v nacionálními spory zmítaných českých zemích důležité také vyrovnání národnostní a jazykové. V praxi byl požadován konstituční zemský sněm, všeobecné volební právo, delegace pro společné záležitosti a nejvyššího českého kancléře, jenž by byl rovnoprávným členem vlády. K vstřícnému postoji ze strany panovníka a nově jmenované předlitavské Hohenwarthovy vlády vedly vnitropolitické i zahraničněpolitické události. Předchozí vláda Potockého byla pro neúčast českých poslanců nucena navrhnout panovníkovi, aby byl rozpuštěn český zemský sněm. To značilo patrnou podobnost s událostmi vedoucími k dualismu, sistace ústavy byla však oddálena odložením zasedání říšské rady. Francouzsko-pruská válka a následný vznik Německého císařství podnítily úvahy o změně úlohy dunajského mocnářství v státoprávních poměrech Evropy. Koncepce Předlitavska jako „druhého německého státu“ by hrozila jeho podřízením, či dokonce připojením k Německu. Otto Urban charakterizoval pozici Františka Josefa takto: *„Ale právě v těchto pohnutých dnech se uzavírala cesta Františka Josefa I. od »prvního německého panovníka« k »skutečně rakouskému císaři«, který spatřoval své poslání stát »nad národy a stranami«.*⁹⁰

Plánované vyrovnání nebyl ale trialismus, jak je někdy interpretováno. Český stát postupoval společným orgánům mnohem více pravomocí než Uhry. Je ovšem potřeba zdůraznit, že z vlastní vůle. Fundamentální články a s nimi související národnostní a volební zákon by přesto představovaly velkou změnu dosavadních politických poměrů. Stejně jako v případě rakousko-uherského vyrovnání byly za společné záležitosti přijaty zahraniční věci, vojenství a finance a shodně se mělo postupovat i v zřízení delegací. Rozdíl oproti vyrovnání s Uhrami spočíval v tom, že předlitavská vláda navrhla císaři jiný ústavní základ vyrovnání. Neměl spočívat na historické smlouvě, Pragmatické sankci, česká státnost měla být „propůjčena“ říšskou radou. Jiné agendy – obchod, daně, mincovnictví, peněžnictví, komunikace aj. by spadaly do kompetence zvláštního sjezdu delegátů neuherských zemí a jejich výkon na vládu, skládající se z rezortních ministrů a dvorských kancléřů. Vztahy k Uherskému království měly být na bázi finančních a obchodních úmluv.

---

⁸⁹ RYCHLÍK, 2006, s. 175 – 187.

⁹⁰ URBAN, 1982, s. 248.

Argumenty, které nakonec vedly k anulování českých snah, byly rozdílné povahy. Spojovaly je však neshody v národnostní otázce. „Tvůrce“ rakousko-uherského vyrovnání, ministr zahraničních věcí hrabě Friedrich Ferdinand von Beust namítal, že by takováto změna vnitřních poměrů v Rakousku mohla ohrozit formující se spojení s Německem a u rakouských Němců podnítit stále sílící touhu stát se součástí vzniklého Německého císařství. Hegemonii Němců a Maďarů v monarchii označil za zcela přirozenou. To byl také názor uherského ministerského předsedy hraběte Gyuly Andrássyho. Proti vyrovnání s Čechy se ostře postavila i německá liberální levice. Neshody s Němci panovaly rovněž v rámci zemí Koruny české, o návrzích Fundamentálních článků a dvou jmenovaných zákonů jednal s Vídní pouze český zemský sněm. Zatímco se moravští poslanci vyjádřili pro společný postup s Čechy, slezští němečtí zastupitelé se proti němu tvrdě ohradili. Přetrvávající opozice českých představitelů byla pro korunu stále menším zlem než bojkot německý.⁹¹

O zemskou autonomii se snažila podobně jako české země také Halič. Jednání s vídeňskou vládou o haličské samosprávě se vedlo v podstatě od obnovy konstituce v roce 1861⁹² do roku 1914, nebylo však naplněno, Poláci, hlavní iniciátor celozemské autonomie v rámci říše dosáhli pouze dílčích ústupků, podobných pozdější české „drobečkové politice“ – školské, kulturní, jazykové (zrovnoprávnění polštiny jako úředního a vyučovacího jazyka)⁹³ a politické (zřízení úřadu ministra bez portfeje pro Halič v roce 1879)⁹⁴.

2.11 Proporcionální řešení

K pokusům o vyřešení národnostních třenic na území monarchie patřila i takzvaná proporcionální řešení. Jednalo se o vyrovnání mezi předlitavskými národy, které tvořily většinu či menšinu v historických hranicích. V Zalitavsku, kde byla prováděna maďarizační politika, tato vyrovnání nebyla vůbec připouštěna. Modelem pro ně byla jazyková a kulturní narovnání, respektive autonomie, a politická autonomie rozdělením kurií na zemských sněmech. Zvláštní otázku, aktuální především v letech po rakousko-uherském vyrovnání, představovalo „české dilema“. František Palacký navrhoval v revolučních letech oddělení oblastí s německou většinou od celku českých zemí. Od toho ale česká politika později

---

⁹¹ Tamtéž, s. 239 – 257.

⁹² Nejkomplexněji byla politická autonomie Haliče, spočívající v zavedení samostatné zemské exekutivy, definována v tzv. haličské rezoluci v roce 1868.

⁹³ Harald Binder oponuje polonizování rusínského obyvatelstva a dodává, že ukrajinština měla i ve smíšených okresech rovné postavení s polštinou. Byla také rovnoprávně užívána v zemském sněmu. Pouze komunikace s německými úřady probíhala pouze polsky, a to zejména z praktických důvodů. Aby se dokumenty nemusely překládat do dvou zemských jazyků, byl použit jazyk majoritní. BINDER, 2006, s. 252 – 255.

⁹⁴ Pro české zastoupení ve vládě byl zřízen obdobný úřad ministra-krajana ve stejném roce. V případě Haliče reprezentoval spíše celou zemi, v případě českých zemí jejich české etnikum.

upustila s odvoláním na zachování jednoty historických českých zemí. Ani z pohledu Němců by to nebylo vhodné řešení, protože by ztratili dominantní postavení v zemi.⁹⁵ Proti musely být ostatně také předlitavská a uherská vláda i samotný císař. Oddělení „Deutschböhmen“ by znamenalo podstatný zásah do ústavních poměrů a vedlo by k nestabilitě rakousko-uherského systému.⁹⁶

Předpokladem pro úspěšnost těchto proporčních řešení bylo, že se stát vzdá možnosti oktroje. Mezníkem pro to byla především devadesátá léta 19. století, což ale neznamenalo, že k těmto dílčím vyrovnáním nedocházelo již dříve. Stát dále přenechal podobu vyrovnání svěřícím se národním stranám, ale ponechal si přitom právo souhlasu s dosaženým kompromisem. Nezastával tedy pouze pasivní roli, nýbrž dbal především na jednotu a prospěch celku, i když byl často viněn ze stranění tomu či onomu národu. Národnostní otázka zasahovala do stále většího počtu oblastí, proto je možno pozorovat u snah o prosazení národních práv také větší preciznost a detailnost. To mělo i negativní stránky, protože prohlubování požadavků mohlo vést k vyhledávání a zostřování třecích ploch mezi zúčastněnými národními stranami.

Vyrovnání se mohlo dít několika způsoby: teritoriální autonomií, kde bylo národnostní osídlení víceméně kompaktní, personální autonomií v národnostně smíšených územích, ale nejčastěji kombinací obou. Prováděno bylo v oblasti kulturní, školské, oborové (dělené zemské kulturní rady, zemské školní rady, oborové komory atd.) nebo na půdě zemských sněmů: ať už se týkaly voleb do nich (zvláštní národnostní kurie), či samotného hlasování (právo veta). Takováto opatření mohla dospět ke dvěma podobám soužití etnik: žila „vedle sebe“ nebo „proti sobě“ s tím, že druhé hledisko postupně převažovalo. Ztrácelo se také vědomí zemského patriotismu. Tento závěr nelze však zcela zevšeobecňovat, záleželo na charakteru oblasti, města či obce, kde mohla být nalezena shoda přirozenou cestou.⁹⁷

V Předlitavsku takováto „proporční“ řešení, nazývaná někdy také „vyrovnání“ začínala být od roku 1848 nutností pro uklidnění národnostní situace. Bohužel nevedla vždy ke kompromisu, často byla vnímána dokonce jako „provokace“ a přinesla zhoršení situace v té které zemi.

V českých zemích se konflikt mezi Čechy a Němci vyhroutil v revolučních letech 1848 - 1849. Dříve jednotná fronta obyvatel zemí Koruny české, která se zformovala k boji za konstituci, se začala dělit na český a německý proud. Příčinou nebyly ústavní požadavky, ale požadavky státoprávní, vyjádřené Čechy v tzv. pražských peticích a Němci později

---

⁹⁵ SZARKA, 1992, s. 196 – 197.

⁹⁶ NOVOTNÝ, 1996, s. 52.

⁹⁷ URBANITSCH, 2006, s. 43 – 58.

v prohlášení Spolku Němců z Čech, Moravy a Slezska na obranu své národnosti (Verein der Deutschen aus Böhmen, Mähren und Schlesien zur Aufrechthaltung ihrer Nationalität). Zatímco pro Čechy bylo jedinou přijatelnou alternativou budoucí podoby zemí Koruny České jejich administrativní spojení v historických hranicích, autonomní samospráva ve svazku habsburské monarchie a prosazení většího podílu své národnosti na jejich správě (společný český, popř. českomoravský sněm, všeobecné volební právo a absolutní bilingvismus v úřadech), pro Němce by takovéto opatření znamenalo pád do postavení národní minority. Český diktát v nich probouzel rozhodný odpor a separatistické tendence. Přesto byl vypjatý nacionalismus v těchto letech ještě v počátcích a nebyl masovou ideologií. I kroměřížské návrhy dokazují směr k dohodě. Konstruktivní diskuse však byly přerušeny, či dokonce zastaveny centralistickým oktrojem.⁹⁸

Události revoluce vzbudily diskuse, které probíhaly až do samého konce existence monarchie, avšak bezvýsledně. Týkaly se argumentací pro a proti zřízení národnostně ohraničených krajů v českých zemích. Češi nebyli zastánci ohraničené samosprávy, chtěli naopak vyrovnání jazykové, kulturní a politické spočívající na „rovných příležitostech“ a „rovném zastoupení“.⁹⁹ Němci byli radikálně proti, protože cítili v zemi s českou majoritou ohrožení své národní existence. Důvodem proti zřízení krajů byla také velká decentralizace, která by zapříčinila nestabilní postavení centrální vlády. Rozdíl v českých a německých názorech byl patrný i mezi oběma národními sociálně-demokratickými stranami. Německá vycházela z myšlenek Karla Rennera a Otto Bauera, kteří viděli v krajské samosprávě základ pro správné fungování státu (i když značně decentralizovaného, protože Renner navrhoval v českých zemích zřídit dvacet krajů) a ve vyrovnání v Čechách předobraz pro jiné země Předlitavska – Moravu, Slezsko, Halič, Štýrsko a Tyroly. Česká sociální demokracie v čele s Bohumírem Šmeralem se od takového vyrovnání distancovala, což odůvodnila porušením integrity českého historického území, a pokračovala v deklaraci vyrovnání jazykového.¹⁰⁰

---

⁹⁸ NOVOTNÝ, 1998, s. 221 – 230.

⁹⁹ Už před první světovou válkou se však objevovaly hlasy, vybízející Čechy k nutné potřebě oddělení správy v národnostních hranicích, protože další soužití Čechů a Němců nebude možné (např. Edvard Beneš ve své doktorské práci na právnické fakultě v Dijonu na téma *Studie o politických bojích slovanských národů v Rakousku*, 1908). V diskusích na konci války, když už čeští předáci zvažovali cestu samostatnosti, si byli vědomi, že budoucí stát musí být ryze český i za cenu porušení historických hranic a ztráty pohraničních území, osídlených Němci. SLAPNICKA, 1995, s. 93.

¹⁰⁰ Helmut Slapnicka výstižně charakterizuje vývoj otázky zřízení krajů na pozadí politického dění: „*Im Laufe einer siebzigjährigen Entwicklung hat sich die Situation grundlegend geändert. War 1849 im Kremsier der von den Abgeordneten aller Nationen und Partaien einstimmig beschlossene Plan, die Verfassung des Reichs auf national möglichst einheitlichen Kreisen aufzubauen, von der Regierung verhindert worden, so waren es ein halbes Jahrhundert später die Regierungen, die mit ihren wiederholt gestellten Vorlagen und Entwürfen zur Schaffung von Kreisregierungen und Kreisvertretungen auf die Ablehnung des Parlaments stießen, das nun nicht einmal bereit war, über diese Pläne zu diskutieren.*“ SLAPNICKA, 1998, s. 62.

Další kapitolou v česko-německých vztazích bylo rovné zastoupení národností na zemských sněmech. Na systému národních volebních kurií spočíval návrh národnostního zákona v souvislosti s fundamentálními články v roce 1871. Na jeho základě by získali čeští liberálové a velkostatkáři na zemském sněmu většinu.

Národnostní princip volebních kurií byl na rozdíl od českého sněmu realizován na Moravě v tzv. Moravském paktu roku 1905. Rovněž zde vedl k prosazení českého živlu. Moravské vyrovnání je často interpretováno jako vzor pro podobné iniciativy v jiných zemích monarchie a tak možný počátek národnostního smíru, který by zabránil rozpadu Rakousko-Uherska. Jiří Malíř ale poukazuje na nedostatky, které mělo a jeho brzkou revizi v roce 1914. Jako slabinu paktu vidí hlavně jeho odlišný výklad Čechy a Němci. První chtěli zákonnou kategorizací národnostní příslušnosti posílit svůj národní potenciál, což však přesto nezabránilo tomu, že nepochopili svou novou většinovou úlohu na sněmu a chovali se nadále jako opozice, když volili i cesty obstrukce. Pro německé etnikum znamenal kompromis prohloubení národnostní autonomie.¹⁰¹

Podobně jako v českých zemích se národnostní situace vyostřovala i v Haliči mezi polským a rusínským obyvatelstvem. Jestliže národní příslušnost v Čechách, na Moravě a ve Slezsku určovala především jazyková a kulturní kritéria, v rakouském záboru Polska to tak jednoznačné nebylo. Poláci jako majoritní národ, který také tvořil haličské elity,razil teorii jednotného polsko-ukrajinského národa a rovněž vyšší rusínská vrstva se polonizovala. V roce 1848 vystoupili Rusíni poprvé jako samostatný politický národ na Slovanském sjezdu v Praze a požadovali plné uznání své svébytnosti. V rozpětí let 1861 a 1914 proběhlo několik pokusů o nalezení kompromisu mezi oběma národy. Záleželo na převaze buď tzv. rusofilů, radikálů, kteří se ostře vyhraňovali proti Polákům, nebo tzv. národovců, kteří se s nimi naopak snažili nalézt společnou řeč. Možná dohoda také závisela na ochotě Poláků. Od počátku devadesátých let probíhaly na zemském sněmu oficiální jednání, jichž se zúčastnil i tehdejší haličský místodržící hrabě Kazimierz Badeni. Projednávali se kulturní, jazykové a školské záležitosti. Rusíni byli však v zemi v postavení národnostní menšiny, a proto u nich později spíše převládal požadavek rozdělení Haliče na dvě samosprávné oblasti – západní Halič s převahou polského etnika a východní Halič s převahou Rusínů. Ani zavedení všeobecného volebního práva nezabezpečilo Rusínům rovné postavení v říšské radě, jelikož polská převaha byla dosažena dvoumandátními obvody na venkově.¹⁰² Dohoda o národnostních kuriích

---

¹⁰¹ MALÍŘ, 2006, s. 87 – 102.

¹⁰² Např. POIER, 2001, s. 156 – 157.

při volbě do zemského sněmu byla uzavřena těsně před vypuknutím první světové války v roce 1914, praktického naplnění však nedošla.¹⁰³

Ještě složitější nejen národnostní, ale i konfesijní složení měla Bukovina, které bylo kvůli tomu přezdíváno „malé Rakousko“. Žili zde Rusíni, Rumuni, Němci (převážně německy mluvící židé), Poláci, Maďaři, Lipované¹⁰⁴ a Arméni. Rozhovory o novém volebním řádu, který by zajistil spravedlivé zastoupení všech zmiňovaných národností, probíhaly od roku 1908 do roku 1910, kdy byl uzavřen kompromis, známý jako Bukovinské vyrovnání. Třídní volební kurie byly rozděleny do čtyř národnostních katastrů – rumunského, rusínského, německého a polského s tím, že maďarská menšina byla přiřazena k Rumunům, Lipované k Rusínům, Arméni k Polákům. Dlouhé spory se týkaly židovské otázky, tedy jestli židé představují samostatný národ, nebo jsou jen nositelé konfese a podle článku 14 prosincové ústavy nemají tudíž nárok na svébytná občanská a politická práva. Tento rozpor byl vyřešen zřízením dvoumandátních volebních obvodů, stejně jako v Haliči, tam, kde židovské obyvatelstvo tvořilo výraznou menšinu.¹⁰⁵ Obvody volebních krajů dbaly co nejvíce jazykové, konfesijní a etnické hranice, přesto někde docházelo ke „ztrátě menšin“. Probíhal i „boj o duše“ a apelace hlavně na školní mládež.¹⁰⁶

Národnostní situace se komplikovala také na jihu Předlitavska, v Přímoří a Dalmácii, kde se střetával slovanský a italský živel. V Dalmácii dlouho převládalo vědomí „zemské“ příslušnosti, ale pod vlivem ilyrského a srbochorvatského hnutí v Uhrách, vývoje zahraničněpolitických vztahů mezi Rakousko-Uherskem a Itálií a byrokratické správy, která užívala jako úřední jazyk němčinu,¹⁰⁷ se jednotná dalmatská identita rozštěpila na národní větve – chorvatskou, srbskou a italskou. Ideálním řešením budoucnosti Dalmácie byla tzv. politika „nového kurzu“, tedy její připojení k Chorvatsko-slavonskému království a obnova tzv. trojjediného dalmatsko-chorvatsko-slavonského království, dosud rozděleného mezi Předlitavsko a Zalitavsko, možná i s Bosnou a Hercegovinou. V rámci tohoto celku by byla respektována národní práva Italů.

Myšlenka byla posilována společnou opozicí Italů, Srbů a Chorvatů vůči Vídni, ve které se neváhali spojit i s maďarskou Stranou nezávislosti, slibující sjednocení rakousko-uherských Srbů a Chorvatů ve vlastním království jako autonomního území Uher. Malá vůle

---

¹⁰³ PIJAJ, 2006, s. 267 – 277.

¹⁰⁴ Ruská etnická pravoslavná skupina.

¹⁰⁵ Ve srovnání s haličským vyrovnáním šlo o velmi tolerantní politiku, protože v Haliči neměli Židé zvláštní zastoupení a byli jako německá menšina počítáni k polským volebním krajům.

¹⁰⁶ STOURZH, 1985, s. 233 – 238.

¹⁰⁷ Německá správa byla upevňována za bachovského absolutismu. Další germanizaci veřejné správy i německé zásahy do kulturního života Dalmácie prosazoval před první světovou válkou zejména její německý místodržící svobodný pán Erasmus von Handel za svého úřadování v letech 1902 až 1905.

k národnostní toleranci, ale i rozdílnost požadavků jednotlivých stran a hnutí v Dalmácii, pohybující se od idejí úplné nezávislosti po trialistickou dohodu s Vídní, způsobily, že kompromisu v této korunní zemi nebylo dosaženo. Velkou ránu italské loajalitě zasadila rakouská volební reforma v roce 1907, která znemožnila Italům získat volební mandát.¹⁰⁸ Luciano Monzali dodává: „*Neschopnost nalézt politickou rovnováhu mezi různými kmeny a národnostmi, za kterou stála převážně chabá vůle chorvatských stran k respektování práv dalmatské italské menšiny, měla nutně vážné důsledky v tom, že degradovala život společnosti, jež patřila z mnoha hledisek mezi nejrozvinutější z celé středovýchodní Evropy, a zabránila tak vytvoření takového vnitřního uspořádání, které by umožnilo jistý politický a ekonomický pokrok se současným zachováním vlastního bohatého italsko-slovanského kulturního dědictví.*“¹⁰⁹

Pokud hodnotíme možnosti vyrovnání v Uhrách, musíme vzít v úvahu postoje Maďarů z jedné strany a nemaďarských národů ze strany druhé. Kromě toho byla samospráva možná ve dvou oblastech: buď na základě historických celků v rámci Uher - Uherské království, Chorvatsko-slavonské království a Sedmihradské velkoknížectví - , nebo komitátní (župní) správy. Přitom komitáty nebyly pouze prostředkem k etnopolitickému řešení, jak bylo zdůrazňováno hlavně ze strany nemaďarských národů, byly důležité také pro intenzivnější veřejnou správu a usměrňování nerovnoměrného hospodářského vývoje. Velkou úlohu hrála v prostředí Uher rovněž častá migrace a velká míra asimilace. Spolupráci, respektive nespolečnosti Maďarů s nemaďarskými národy Uher lze rozdělit do tří období. V revoluci 1848-1849 hledaly nemaďarské národy přirozeně oporu proti Maďarům ve Vídni, naproti tomu v porevolučních a zejména šedesátých letech 19. století se obě strany snažily o konsolidaci poměrů. Východiskem měla být právě jak „zemská“, tak župní samospráva.¹¹⁰ Z maďarské strany byla připuštěna čtyři řešení. Mimo žup na etnickém principu, bez, nebo se zvláštním statutem pro nemaďarské se uvažovalo i o velice národně liberálním řešení v zachování krajské neabsolutistické administrativy s rozšířením zvláštního statutu také na rumunské Sedmihradsko, srbskou Vojvodinu a slovenské Horní Uhry, kde by vůbec poprvé vznikla forma státnosti. Zvažována byla rovněž federace s Chorvatskem a Sedmihradskem a pro ostatní národy regionální autonomie. Ve srovnání s tvrdou asimilační politikou po roce 1867 se může tento postoj maďarských elit zdát zvláštní a nelogický.

---

¹⁰⁸ MONZALI, 2006, s. 221 – 237.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 236.

¹¹⁰ Srbský liberál Michael Polit se dokonce vyjádřil, že „národnostní otázka v Uhrách nevytváří státoprávní, ale ani jazykovou otázku, nýbrž je čistě administrativní otázkou.“ Čili národnostní otázka mohla být řešena na základě uherského práva a nemaďarské národnosti byly ochotny se podříditi vůdčí roli Maďarů v Uhrách ve smyslu „primi inter pares“, jak obsáhly v rezoluci národnostního kongresu v Budapešti v roce 1895. SZARKA – SZÁSZ, 1995, s. 101 – 102.

Odpovědí na tento nepoměr je účelovost maďarské politiky neabsolutistického období, která jednak (v případě Eötvöse) viděla v posílení multietnického charakteru východní půli monarchie cestu k jejímu posílení a jednak (v případě Deáka, ale i Kossutha) chtěla vzbudit v nemaďarských národech opozici vůči Vídni.¹¹¹

Nemaďarské národy změnily mezi lety 1849 a 1867 své cíle. Nejvýhodnější se jim jevila komitátní autonomie s tím, že by byla organizována na etnickém principu, že by v těchto samosprávných celcích měly zaručenu majoritu ve veřejné správě a mohly by v rámci nich rozvíjet svobodně národní a také regionální aktivity. Tento vývoj byl radikálně přerušen rakousko–uherským vyrovnáním – od této doby nebyly jakékoli formy protestu a opozice brány v úvahu a byly Maďary stíhány.¹¹² Proto na počátku dvacátého století rezonují myšlenky na širší přestavbu monarchie, nebo zakotvení těchto národů v jiném celku – Popoviciho Spojené státy Velkého Rakouska, Čechoslovákismus či Jihoslovanství.¹¹³

Všechny výše zmíněné plány reforem habsburské monarchie, ať už celkové, nebo její části musíme posuzovat z hlediska jejich tvůrců, a často se tak setkáváme s určitým „účelem“, pro který byly vytvořeny. Nejvíce je to patrné u návrhů národních předáků. Národnostní, kulturní, jazyková, konfesijní i politická různorodost státu dala vůbec podnět k jejich vzniku. Uherští politikové chtěli bránit výsostné postavení maďarského národa v monarchii, uherské nemaďarské národy zase zachování své národní svébytnosti. Mezi Čechy a Němci v českých zemích, ale i mezi Poláky a Rusíny v Haliči probíhal spor o udržení historických hranic či o jejich porušení ve prospěch etnicky jednotných autonomních území. Boj za konstituční zakotvení byl také snahou o zachování výdobytků revoluce a ústavy samotné vyvolávaly otázky, jestli reálná vnitřní situace státu nevyžaduje jejich revizi. Velkou roli v připomínkách a požadavcích k reformám představovalo volební právo. Obvykle byla úspěchem už i proporcionální řešení, která se snažila překlenout alespoň nejpalčivější problémy ochromující vývoj jistého regionu. Byly řešeny různé možnosti a formy autonomií, od teritoriálního vytýčení území jednoho etnika po personální autonomii, zaručující svobodná národní práva jedince. Autoři návrhů neváhali ani nahlédnout pro inspiraci za hranice

---

¹¹¹ Srv. BALÁSZ, 1971, s. 145 – 146.

¹¹² Ačkoli byl v Uhrách roku 1868 zaveden tzv. národnostní zákon (čl. XLIV/1868), který měl být protiváhou čl. 19 zákona o všeobecných občanských právech prosincové ústavy pro Předlitavsko, v žádném případě nepřipouštěl, přes liberálně definovaná jazyková, správní, soudní, školská, kulturní i náboženská národnostní práva, svobodný vývoj zalitavských národů, a to především za dvou důvodů. Vycházel z předpokladu, že existuje pouze jeden politický uherský národ, v němž se těší jeho příslušníci stejným právům, což dávalo široký prostor výkladům, jestli jsou těmito příslušníky pouze asimilovaní Nemaďaři apod. A za druhé neobsahoval žádné postihy za jeho nedodržování. KONTLER, 2008, s. 257 – 258.

¹¹³ SZARKA, 2006, s. 157 – 164.

monarchie. Nejideálnějšími modely se jim jevily švýcarské kantony nebo konfederace podle vzoru Spojených států amerických.

3. Korunní princ Rudolf

3.1 Vzdělání

Výchova a vzdělávání hrály při formování osobnosti korunního prince klíčovou roli. Jeho budoucí jednání a především tragická smrt v Mayerlingu jsou podle autorů Rudolfových biografií přímými důsledky podnětů z dětství a dospívání, které jen podtrhly zděděné rodové dispozice – vysokou inteligenci, ale i určitou duševní labilitu. Je zajímavé si povšimnout, jak se měnil charakter princovy výchovy spolu s politickým vývojem monarchie. V této souvislosti je srovnáván s učebním programem jiného čekatela na jeden z evropských trůnů, Rudolfova současníka, pruského, resp. německého prince Viléma¹¹⁴, pozdějšího Viléma II.

Pro korunního prince byla původně vytýčena úplně jiná cesta. „Španělský řád“, prosazovaný v habsburském domě zejména arcivévodkyní Žofií, striktně zakazoval, aby byl novorozenec ponechán v užším kontaktu s matkou. Od chvíle, kdy se narodil, už totiž nepatřil jen své rodině, nýbrž celému státu, jehož osud měl v budoucnu řídit. Důležitá proto byla volba chůvy, již se stala **Karolina svobodná paní von Welden**, vdova po polním zbrojmistrovi Ludwigu von Welden, jednom z potlačovatelů povstání v Uhrách v roce 1849. Vedle osobních kvalit¹¹⁵ tedy zásadně rozhodovala ideologická stránka. František Josef I. byl přesvědčen, a to do jisté míry oprávněně, že armáda je největší oporou trůnu, jak prokázal již v počátcích své vlády, revolučních letech 1848-1849.

Do rukou armády svěřil svého syna i nadále. Jejím ztělesněním se stal tentokrát generálmajor **Leopold hrabě Gondrecourt** (1816-1888), Rudolfův nový vychovatel a zároveň vrchní hofmistr jeho vlastního dvora, který v souladu s habsburskou tradicí náležel korunnímu princovi od jeho šestých narozenin. Hrabě pocházel z Lotrinska a studoval ve Francii. Po vyloučení z francouzské vojenské akademie v Saint-Cyr však vstoupil v roce 1838 do rakouských služeb. Jeho kariéra vyvrcholila druhou dánskou válkou, kde upoutal pozornost rakouského císaře. Gondrecourt zaručoval hlavně konzervativní charakter výchovy, tedy aby se budoucí vládce vyhnul všem „škodlivým“ myšlenkám. Zároveň měl slabého chlapce utužit i po fyzické stránce, „*jeho duševní vývoj v rozumné míře přitlumit, aby s ním vývoj tělesný držel krok.*“¹¹⁶ Podle Františka Josefa měl být jeho syn v první řadě zdatným vojákem, vzorem pro svou armádu. Rudolfova předčasná psychická vyspělost se mu naopak

¹¹⁴ Pedantskou výchovu kalvinisty Hinzpetera vystřídal pod vlivem Vilémových liberálně smýšlejících rodičů gymnaziální výuka. STELLNER, 1995, s. 29 – 32.

¹¹⁵ Ty byly u baronky diskutabilní. O jejich nedostatečných výchovných a pedagogických zkušenostech se obecně vědělo a u dvora o tom kolovaly dokonce fámy. Rudolf si však chůvu zamiloval a nazýval ji láskyplně „Wowo“. Odloučení od ní ve svých šesti letech nesl velmi těžce.

¹¹⁶ Cit. dle: HAMANNOVÁ, 2006, s. 31.

příliš nezamlouvala. Nový vychovatel se svého úkolu ujal snad příliš doslova. Jeho vojenské metody, studené sprchy, buzení uprostřed noci výstřely z pistole a další, jeho svěřence těžce poznamenaly. Pouze zásah Rudolfovy matky prostřednictvím jejího „ultimáta“ z roku 1865¹¹⁷ dokázal udělat konec princovu trápení. Císařovna mu zajištěním pokrokového vychovatele a dalších odborných učitelů nejen doslova zachránila život, ale dala mu tím i možnost rozvíjet jeho nepochybné duševní nadání. „Liberální“ výchovou se princ přiblížil myšlením potřebám své doby, což pro něj bylo jako pro budoucího panovníka nezbytné.¹¹⁸ Zároveň se však vzdaloval politice vídeňského dvora a světa svého otce. Pokrokový směr, nazývaný konzervativními dvorskými kruhy až volnomyšlenkářstvím, nutil dospívajícího následníka k přemýšlení a úvahám o jeho budoucí říši. Vytvářel si představy a hledal velké vzory, kterým se chtěl přiblížit.

Princovou výchovou pověřen nadporučík **Joseph Latour von Thurmburg** (1820-1904). Nezískal si císařovninu důvěru náhodou. Nebyl typickým důstojníkem. Vystudoval práva a předtím, než odešel bojovat roku 1848 do Itálie, pracoval sedm let ve státní správě jako úředník. Na počátku šedesátých let se dostal do úzkého kontaktu s rodinou panovníka, když se stal jeho pobočníkem. O Latourově spolehlivosti svědčí také to, že byl pověřován i značně diskrétními úkoly. Zajišťoval například soukromé záležitosti mezi císařskými manžely v době Alžbětina pobytu na vzdálené Madeiře. Do blízkosti korunního prince se dostal poprvé roku 1864, kdy byl jmenován asistentem Gondrecourta. Samozřejmě si uvědomoval značné nedostatky Gondrecourtových vojenských metod a Rudolf si brzy získal jeho sympatie. Stejně tak se sám postupně snažil naklonit si následníka. Vzhledem k citové vyprázdňenosti chlapce se mu to v krátké době opravdu podařilo a princ měl k němu nakonec daleko bližší vztah než ke komukoli jinému, včetně svých vlastních rodičů. Byl to Latour, kdo jako první císařovnu upozornil na špatný fyzický a psychický stav jejího syna. O blízkém vztahu mezi nadporučíkem a jeho svěřencem vypovídá jednak četná korespondence mezi nimi, která pokračovala i po splnění Latourova úkolu vychovatele, jednak množství školních prací, jež mu Rudolf věnoval.

---

¹¹⁷ Císařovna se po setkání s Rudolfem, poznamenaným dosavadní nepřiměřenou výchovou Leopolda hraběte Gondrecourta, roku 1865 v Ischlu rozhodla převzít odpovědnost za následné vzdělání svých dětí a rázně se postavila svému manželovi i arcivévodkyni Žofii: „*Žádám, aby mi zůstala vyhrazena neomezená plná moc ve všech záležitostech týkajících se dětí, volba jejich okolí, místo jejich pobytu, veškerá organizace jejich výchovy, jedním slovem, o všem budu rozhodovat já sama, a to až do dne jejich plnoletosti. Dále si přeji, aby mi bylo výlučně přenecháno rozhodování o mých osobních záležitostech, krom jiného volba mého okolí, místa pobytu, všechny změny v domě atd. atd. Alžběta. Ischl 24. srpna 1865.*“ Cit. dle: HAMANNOVÁ, 2006, s. 33.

¹¹⁸ Důležitost tohoto výchovného cíle si uvědomoval i císař. Deviza pro Rudolfovo vzdělání podle jeho mínění zněla: „*Er darf kein Freigeist, soll aber doch mit den Verhältnissen und Erfordernissen der Neuzeit ganz vertraut sein.*“ Cit. dle: MITIS, 1928, s. 10; BLED, 2006, s. 21.

Ačkoli byl Latour pověřen výchovou korunního prince prakticky už od Gondrecourtova propuštění roku 1865, oficiálně byl jmenován až po pěti letech. K tomu došlo až o celých pět let později, v roce 1870. Byl to člověk, který neposuzoval lidi podle postavení, věřil v pokrok v přírodních vědách a technice, chtěl hlavně Rudolfa povzbudit k vlastnímu úsudku a, jak již bylo řečeno, získat si jeho náklonnost a lásku. Pod Alžbětinou patronací věděl, že si může dovolit být otevřený také k císaři. V roce 1868 mu přednesl žádost, že chce mít ve vzdělání korunního prince volnou ruku, samozřejmě kromě připomínek císařských rodičů. Brojil především proti zasahování arcivévodkyně Žofie, jejího okolí a veškeré dvorské společnosti.

Výběru Rudolfových učitelů věnoval Latour největší pozornost. Korunní princ měl do svých dvaceti let obsáhnout učební látku základní školy a gymnázia s rozšířenou výukou cizích jazyků, tj. jazyků monarchie – maďarštinou, češtinou a polštinou, dále latinou a francouzštinou.¹¹⁹ Potřebné jazykové znalosti vyplývaly z teze, že každému národu se má vládnout jeho jazykem. Francouzština jako skutečně „cizí“ jazyk byla zase považována za řeč šlechty a diplomacie. Délka vzdělávacího plánu souvisela s tradicí habsburského domu. I přes předchozí negativní zkušenosti projevoval František Josef o vzdělání svého jediného syna velký zájem a podporoval také jeho pokrokový charakter. Následníková výchova neměla probíhat pouze v soukromí císařského dvora, naopak patřila veřejnosti, která o ní byla průběžně informována. Data zkoušek, probíhajících po absolvování každého vyučovaného předmětu, byla známa z úředních oznámení. Probíhaly ve velice slavnostní atmosféře v přítomnosti císaře a vybraných osob.

Nejdříve je potřeba zmínit se o tom, kdo vlastně byli následníkoví učitelé a z jakého prostředí pocházeli. Princův vychovatel se již neohlížel na vysoký společenský původ, ani na vojenskou, či duchovní kariéru, jak bylo dosud při posuzování vhodných pedagogů pro mladé arcivévody běžné. Naopak téměř všichni byli měšťanského původu, mnozí pocházeli dokonce z nižších sociálních vrstev, a nechyběli ani vyslovení radikálové. Každý z nich byl specialistou ve svém oboru a zkušeným pedagogem, i když právě jejich vysoce profesionální jednání s ještě velice mladým korunním princem u něj způsobovalo jistou

---

¹¹⁹ Čeština a maďarština jako dva nejdůležitější národní jazyky monarchie byly korunnímu princovi vštěpovány už od dětství. Proto bylo jeho okolí vybráno tak, aby se je bez námahy naučil. V těchto jazycích si též psal dopisy se svými rodiči - s Alžbětou v maďarštině, císař zas trval na správné české výslovnosti, kterou si Rudolf měl osvojit pod vedením Čecha Hermenegilda Jirečka a postupně si ji prohluboval při svém pražském pobytu v letech 1878 až 1883.

intelektuální přepjatost.¹²⁰ To si uvědomíme, zvláště když vezmeme v úvahu, že se na jeho vzdělání podílelo bezmála 50 různých mužů.

Je třeba se zastavit ještě u jednoho ukazatele, který Rudolfovy učitele spojoval. Latour se snažil, aby byli takzvaně „černožlutí“, to znamenalo, že nesměli být oddaní pouze jednomu konkrétnímu národu monarchie, nýbrž této říši jako celku. Jedinou výjimku představovala volba maďarského kandidáta, jak si ukážeme dále, což se shodovalo ostatně s politickým vývojem tohoto národa. Žádný z pedagogů také nezastával politickou funkci, aby nebyl následník ovlivněn ani v tomto ohledu. Přesto nesmíme zapomínat na to, že oni sami zastávali vlastní politická, národnostní a sociální stanoviska, která vědomě, či nevědomě svému svěřenci předávali.

Nejproblematictější část Rudolfova vzdělání tvořilo vyložení historie monarchie, respektive jejích jednotlivých celků. Každý národ, kterému měl vládnout, měl jinou historickou tradici. Žádná ze zemí však nesměla být upřednostněna. Studium historie představovalo tradiční součást výuky mladých arcivévodů. Podle humanistického stanoviska se mělo za to, že znalost minulosti může vrhnout jiný pohled na přítomnost a tím ovlivnit rozhodnutí člověka pro budoucnost. Samotný Latour zastával názor, že dějepis by měl být vyložen kriticky, a podklad pro učební látku měly tvořit vzory velkých panovníků. Neměly se ovšem vyzdvihovat pouze jejich přednosti, ale zmínit též jejich omyly.¹²¹ Učební plán sestavil historik **Arneth** a význam této látky shrnul v memorandu z roku 1870, kde poznamenává, jak je dobrá znalost dějin potřebná především v Rakousku, „*největší říši Evropy, které se nejhůře vládne*“¹²².

Druhým člověkem podílejícím se na dějepisných osnovách pro následníka trůnu byl historik a ředitel dvorské knihovny **Heinrich von Zeißberg** (1839-1899). Plně si uvědomoval rozpor mezi opatrným oficiálním výkladem historie v dvorských kruzích a vědeckým přístupem a byl přesvědčen o tom, že následky minulých událostí ovlivňují naši přítomnost, proto je nezbytná jejich správná interpretace. To samé se týká vylíčení skutků velkých osobností. Pokud se historická skutečnost stává aktuálním problémem, je potřeba dobře

---

¹²⁰ Např. ve věku pouhých 14 let obsáhl stejné množství dějepisné látky jako student gymnázia. Ve spisku „*Einzelne Gedanken*“ věnovaném Latourovi na Vánoce roku 1873 Rudolf píše: „*Durch meinen Kopf streichen Gedanken aller Art, es sieht wüst drinnen aus, und es kocht und arbeitet den ganzen Tag in meinem Gehirn... Ich denke stets nach: was wird das Ende sein? ... Ich sehe ein, daß alles, was ich wissen will, ich nie wissen werde, doch eins ist sicher: streben muß man so lange und immer trachten, mehr, immer mehr zu erreichen, nicht an Titeln, nicht an Würden, nicht an Reichtum, nein, dieses Geschäft lasse man diesen feilen Geschlechtern, welche von Christi Geburt an ihre Ahnen kennen. Nein, ich will Wissen...*“ Cit. dle RICHTER, 1941, s. 68-69.

¹²¹ RICHTER, 1941, s. 52.

¹²² Cit. dle: MITIS, 1928, s. 13.

pochopit její příčiny.¹²³ Učitel dějepisu neměl podle něj podávat jen výklad, ale upozorňovat i na logické vazby, neměl vyzdvihoval Boží prozřetelnost, nýbrž rozumové vysvětlení. Historické události jsou sice řízeny nějakým vyšším mravním principem, je však jisté, že vedou přímou cestou k pokroku.¹²⁴

Tento objektivní přístup je doložen ve výběru učitele rakouského dějepisu. Na první pohled by se mohlo zdát paradoxní, že volba nepadla na rakouského Němce, ale na Slovince **Josefa Zhismana** (1820-1894), který se svého úkolu ujal v roce 1867. Němečtí pedagogové zastávali totiž často přehnané nacionalistické a velkoněmecké názory, což se přirozeně zásadně odlišovalo od základní linie studijního plánu. Zhisman pocházel z velmi chudých poměrů, díky velkému odhodlání se mu však podařilo v letech 1839-43 vystudovat ve Vídni práva a v následujících letech také filozofickou fakultu. Po krátkém působení na gymnáziu v Terstu byl roku 1853 přeložen na vídeňské Tereziánum, nejprominentnější školu v celé monarchii. Jeho gymnaziální kariéra vyvrcholila, když byl pověřen sepsáním učebního plánu pro klasické jazyky a geografii, vyučované na těchto ústavech. Specializoval se především na církevní právo řecko-orientální církve a jeho studie jsou dodnes vysoce ceněné. V roce 1871 byl jmenován řádným profesorem v tomto oboru na vídeňské univerzitě.¹²⁵

Narozdíl od gymnazistů musel být následník trůnu seznámen i s nejnovějšími dějinami, to znamená první polovinou 19. století. Zhisman své úloze nezaujatého pedagoga skutečně dostál, jak dokládají zápisky v Rudolfovyh školních sešitech. Zásadní stanovisko vtiskl tento učitel svému studentovi v otázce úlohy panovníka ve státě, jemuž vládne. Nemá to být král z Boží vůle, jak bylo proklamováno na vídeňském dvoře, má být zvolen a povolán lidem. Sám má uznávat moc a suverenitu svého lidu. Výsadní postavení panovníka má pak vyplývat z jeho vzdělání a přínosu vědě. Vzor takového vládce představoval podle Zhismana francouzský král Ludvík Filip, vyzdvižený do čela státu červencovou revolucí v roce 1830. Rudolf si jeho příkladu velmi vážil a vždy se pokoušel tomuto svému ideálu přiblížit. Přehlížel ovšem možné negativní aspekty vlády tohoto krále, vyzdvihoval především jeho liberalismus a odpor k církvi.

Zhismanovi je proto také přičítán podíl na antiklerikálních názorech korunního prince a jeho kritika aristokracie. Rudolf však neútočil proti křesťanství samotnému, útočil hlavně na představitele katolické církve, která měla od konkordátu v roce 1855 zásadní vliv na

---

¹²³ „Daß eine völlig objektive Darstellung von Ereignissen, die wir zum Teile bereits miterleben, deren Folgen wir jedenfalls aufs tiefste nachempfinden, nicht möglich sei, dessen war ich mir leider nur zu oft bewußt. Je mehr sich daher die Vorträge der Gegenwart näherten, desto mehr rücken in denselben statt der Urteile die Tatsachen in den Vordergrund, desto mehr kam es darauf an, den objektiven Verlauf der Dinge von der Wertschätzung jener historischen Persönlichkeiten abzutrennen...“ Cit. dle: tamtéž, s. 13.

¹²⁴ BLED, 2006, s. 24-25.

¹²⁵ Ottův slovník naučný, 2002, s. 599.

školství. Pevná a hluboká víra podle Zhismana (a také jeho žáka) už nebyla člověku oporou, udržovala ho naopak v „nevědomosti a slepé neznalosti“.¹²⁶ Takový lid nemůže být silou, na níž staví stát a vládnoucí dynastie. Profesor vedl korunního prince, což bylo velmi důležité, též k náboženské toleranci.

Rudolf pod Zhismanovým vlivem poznal, že se čas monarchií nachyluje, protože nejsou slučitelné s duchem doby. Přesto rozlišuje staré monarchie a mladé, vzniklé dějinnou potřebou. Habsburská říše je udržována pouze vírou, proti jejíž zaslepenosti se ovšem stavil, „láskou národů“ a tradicí dynastie, což se už ale neslučuje právě s charakterem současnosti, v níž lidé přijdou na to, že byli dosud „slepí“ a budou proklamovat svoji svobodu. Záchrana monarchie je přesto možná, leží v jihoslovanských národech.¹²⁷

Latour komentoval výběr učitele historie Uher slovy: „*Der ungarische Lehrer muß ein loyal denkender Mann sein, der auch ein Herz für die Gesamtmonarchie hat, und – so wie niemals irgendeinem Lehrer des Kronprinzen je gestattet wurde, Invektiven gegen Ungarn vorzubringen – ebenso muß auch der Lehrer der ungarischen Geschichte sich jeder Gehässigkeit gegen die andere Reichshälfte enthalten.*“¹²⁸ Stal se jím roku 1871 **Hyazinth Rónay** (1814-1889), doporučený císařovně Alžbětě Gyulou Andrássym. Již jako příslušník řádu benediktinů vystudoval filozofii a teologii, v roce 1839 byl vysvěcen na kněze a působil poté jako profesor filozofie na lyceu v Raabu. V roce 1848 se však zúčastnil maďarského povstání jako polní kaplan a po porážce revoluce uprchnul do ciziny – Hamburku, Bruselu, největší část svého exilu strávil v Londýně, kde údajně vstoupil do zednářské lóže. Po amnestii v roce 1866 se vrátil zpět do Uher a byl zvolen do zemského sněmu, o tři roky později též do říšské rady. Když byl jmenován učitelem korunního prince, složil mandát, zastával ale nadále funkci sekčního rady v uherském ministerstvu kultu a vyučování. V roce 1873 mu přibyl post převora a biskupa prešpurského. Byl také vychovatelem arcivévodkyně Marie Valérie, nejmladší dcery císařského páru.¹²⁹

Rónay rozhodně nepatřil k tomu typu duchovních, které Rudolf pod Zhismanovým vlivem odsuzoval. Jeho mottem byla rovněž náboženská tolerance. Také Latourovu podmínku, aby Rudolfovi učitelé byli „černožlutí“, Rónay v podstatě splňoval. Ačkoli byl

---

¹²⁶ Cit. dle: HAMANNOVÁ, 2006, s. 64.

¹²⁷ K myšlence dějinné úlohy slovanského etnika v monarchii došel Rudolf mimo jiné pod vlivem svých českých učitelů, Antonína Gindelyho a Hermedegilda Jirečka, o nichž bude řeč níže. Toto své stanovisko vyjádřil korunní princ např. ve spisku „Die Lage Wien und unsere Zukunft“ z r. 1875. Bylo do jisté míry podepřeno i rakouskou zahraniční politikou v 70. letech 19. století, čili expanzí na Balkán, která byla však na rozdíl od Rudolfovy vize gestem agresivního výboje. Srv. BLED, 2006, s. 32-33.

¹²⁸ Cit. dle: MITIS, 1928, s. 14.

¹²⁹ Ottův slovník naučný, 2000, s. 949.

národnostně vyhraněnější než ostatní Rudolfovi pedagogové,¹³⁰ nikdy nevynechal příležitost upozornit následníka na složitou národnostní strukturu monarchie a na to, že žádnému národu nemá projevovat zvláštní sympatie.¹³¹

Jestliže korunní princ pod Zhismanovým vlivem viděl svůj vzor v „občanském králi“ Ludvíku Filipovi, pod vedením Rónayho se nekriticky zamýšlel nad přínosem císaře Josefa II. Ve svých pojednáních útočil však opět na stejné fenomény, tedy na šlechtu a církev. Za zákrok proti aristokracii považoval Rudolf omezování práv zemských stavů, zásahy proti katolickému kléru jsou zřejmé – rušení klášterů a především toleranční patent.¹³² Přesně v souladu s problémy, kterými se zabýval už při Zhismanově výuce, píše korunní princ ve své úvaze o Josefovi II.¹³³, že císař neodsuzoval náboženství, nýbrž světskou moc církve, která stála v cestě rozvoji moderního státu. Josef II. podle Rudolfa pochopil, že „vládce je tu pro lid, ...ne však lid pro něj“, dokázal být pro své poddané inspirací, co se týče pokrokového myšlení a nastolení „nového směru“. Díky osvícenství si uvědomoval nutnost lidských práv a svobody jako ukazatelů pokroku, vyplývajících z přírodního zákona. I když zůstal tento panovník nepochopen, zamezil podle korunního prince mnohem radikálnější revoluci, než byla ta, která otřásla Rakouskem v roce 1848. Proti takovýmto názorům budoucího vladaře habsburské monarchie se ostře ohradil jeho strýc, arcivévoda Albrecht, známý svým lpěním na tradici a konservatismu. V jeho odpovědi¹³⁴ se dočítáme, že popřením tradiční úlohy panovníka z Boží milosti přiznal vlastně Josef II. právo lidu na jeho sesaditelnost. Svými reformami ospravedlňoval snahy „novátorů“, což vedlo k jeho neslavnému konci. Pro srovnání - Rudolf vysvětlil stejnou skutečnost tím, že Josef „o hodně předstihl svou dobu“.

Rovněž původ učitele české historie předznamenával cestu národnostní tolerance, která měla být korunnímu princovi vštěpována již od mládí. **Antonín Gindely** (1829-1892) pocházel z národnostně smíšené rodiny.¹³⁵ Původně švábský rod jeho otce, který nesl dříve

¹³⁰ Srv. HAMANNOVÁ, 2006, s. 64, 68. Dokazoval též např. oprávněnost snah Maďarů o samostatnost v revoluci 1848-49; BLED, 2006, s. 25.

¹³¹ MITIS, 1928, s. 14.

¹³² Proto je zřejmá Rudolfova tolerance, či dokonce sympatie projevovaná různým církevním směrům, ale také tajným společnostem, jako byli svobodní zednáři (nesmíme zapomenout na to, že sám Rónay se pravděpodobně stal svobodným zednářem!), jejichž organizace byla v Předlitavsku zakázána, v Uhrách byla opět povolena s nastolením dualismu. Vídeňské vládní kruhy byly proti zednářství ostře zaměřeny, protože ho ztotožňovaly s ateismem, socialismem, či dokonce s komunismem, které ohrožují samotný habsburský dům. BERÁNEK, 1994, s. 197, 199-200.

¹³³ „Několik myšlenek o císařovi Josefovi a jeho době“ z r. 1876, věnované Rudolfovi strýci arcivévodovi Albrechtovi. Citace ze stati in: HAMANNOVÁ, 2006, s. 67-68.

¹³⁴ „Mé názory na císaře Josefa II.“, 1876. Citace ze stati in: tamtéž, s. 66, 68-70.

¹³⁵ V dopise Alexandru Helfertovi Gindely později napsal: „*Mein Vater ist ein Magyar, meine Mutter eine Böhmin, meine Erziehung deutsch; so weiß ich mich in die einzelnen Nationalitäten hineinzuleben, ohne im mindesten von einer befangen zu sein.*“ Cit. dle: HAMANN, 1990, s. 28.

příjmení Gindele, se usadil v okolí uherského Debrecínu. Antonínův otec se zde vyučil truhlářem a při své tovaryšské cestě do Prahy se seznámil se svou budoucí manželkou, českou pokojskou. Měl s ní sedm dětí, jejichž následný osud je pro smíšené rodinné prostředí, v němž vyrůstaly, příznačný. Jeden z bratrů a též dvě Antonínovy sestry se v dospělosti přihlásili k maďarské národnosti a získali uherské státní občanství. Druhý bratr odešel pracovat jako truhlář do Vídně a cítil se jako Němec, což doložil i svým návratem k původní podobě rodinného jména. Také jazykové podněty byly v Gindelyho okolí různorodé už od jeho dětských let. Otec mluvil téměř pouze německy, rozuměl však maďarsky a trochu latinsky.¹³⁶ Matka hovořila hlavně česky, ovládala ale i němčinu. Základní vzdělání absolvoval Antonín Gindely na strahovské škole v německém vyučovacím jazyce. Je nezbytné upozornit na to, že tento svůj vícenárodnostní původ nepocíťoval nikdy jako handicap, nýbrž jako svou přednost a výhodu.

Budoucí učitel následníka trůnu studoval nejprve bohosloví a práva na pražské univerzitě. Roku 1852 se stal doktorem filozofie a nastoupil dráhu pomocného učitele na českých reálkách v Praze. V letech 1853 až 1855 působil jako suplent všeobecných a rakouských dějin na univerzitě v Olomouci a dále vyučoval opět na reálkách jako profesor. Svou kariéru na pražské univerzitě nastoupil v roce 1862 jakožto mimořádný a od roku 1867 již jako řádný profesor pro rakouské dějiny. To, že nerozlišoval mezi oběma národnostmi v českých zemích – českou a německou, demonstroval dokonce při svých přednáškách. Vyučoval totiž jak v českém, tak i v německém jazyce. Dával tím otevřeně najevo svůj protinacionální, „velkorakouský“ postoj, na němž však lpěl z pražských profesorů bohužel jako jediný.¹³⁷

Příslušníci obou národů ho nejdříve pokládali „za svého“. Češi v něm viděli především pokračovatele velkého díla Františka Palackého a tento fakt předznamenávalo též jeho jmenování zemským archivářem Království českého v roce 1862. Vypjaté nacionální bouře v Čechách v závěru 19. století ale nešlo zastavit a Gindely se kvůli svému kompromisnímu postoji ocitl přímo v jejich středu. Byl nucen opustit pražskou univerzitu, k jejíž německé části se po rozdělení instituce v roce 1882 přihlásil, protože němečtí radikálové odsuzovali jeho „velkorakušanství“. Brzy nato vyčerpaný a nepochopený zemřel.

Své „velkorakouské“ a centralizační ideje se Gindely snažil přenést i na korunního prince Rudolfa. Nejenže byl při tom úspěšný, neboť jeho žák se vždy napříště hlásil k toleranci a rovnocennému přístupu ke všem národům habsburské říše, ale probudil v něm

---

¹³⁶ Latina byla do roku 1844 v Uhrách státním jazykem.

¹³⁷ Ottův slovník naučný, 1997, s. 133.

i lásku ke Slovanům, v nichž pak Rudolf viděl perspektivní budoucnost, či přímo záchranu monarchie.

Tento historik však nebyl jediným profesorem následníka trůnu povoláním z českých zemí. Na Gindelyho doporučení byl vybrán za učitele českého jazyka **Hermenegild Jireček** (1827-1909). Patřil k významným českým badatelům a záběr jeho činností byl velmi široký. Po beletristických, publicistických a dramatických začátcích v českých časopisech „Květy“, „Česká včela“, „Poutník“, Havlíčkových „Národních novinách“ a po roce 1850 rovněž ve vídeňském listu „Wiener Tagblatt“ se soustředil, věrný svému právnickému vzdělání, především na oblast českých právních dějin. Své spisovatelské dráhy se ovšem ani později nevzdal a s bratrem Josefem, literárním historikem, se zúčastnil i sporů o Rukopisy na konci 50. let 19. století. Upozornil na sebe také v ostatním slovanském světě, a to svým dílem nazvaným „Slovanské právo v Čechách a na Moravě“. Právě ohlas této knihy vedl k nabídce od chorvatského bána Mažuraniće, aby se ujal profesury na záhřebské právní akademii, zatímco ruská vláda ho chtěla angažovat na katedře slovanského práva univerzity ve Varšavě. Domácí prostředí k Jirečkovi již tak otevřené nebylo. Německý pedagogický sbor pražské univerzity odmítl jeho jmenování profesorem rakouských právních dějin. Historik dal přednost uplatnění na ministerstvu kultu a vyučování, kde setrval v různých funkcích celých 40 let.

Vzdělávání Rudolfa v předmětu českého jazyka a literatury mezi lety 1874 až 1877 nebylo pro Jirečka jediné setkání se jménem korunního prince v životě. V roce 1892 se podílel na díle „Die Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild“, založeném tehdy už zesnulým následníkem trůnu, v němž redigoval a zpracovával díl týkající se Čech.¹³⁸

Ne sice oficiálním, ale duchovním učitelem se stal pro Rudolfa šéfredaktor vídeňského liberálního listu *Neues Wiener Tagblatt* **Moritz Szeps** (1835-1902). Byl to vzdělaný haličský žid s velikým rozhledem a styky, muž evropského formátu. Naučil korunního prince chápat význam slova, kterým lze ovlivňovat široké masy. Ve stejném duchu vedl i svůj deník, který s ním v čele dosáhl nákladu 40 000 výtisků. „(...) *die Literatur für die Staatsführung bedeutet, ja daß erst durch die Existenz einer Literatur ein politisches System vor der Geschichte legitimiert wird.*“¹³⁹ Proti jeho novinám brojili klerikálové, ale především němečtí nacionálové, od jejichž vůdce Georga Schönerera byl Szeps dokonce žalován pro urážku na cti. Rudolf dával redaktorovi podněty, jakým tématům se mají stránky *Neues Wiener Tagblatt* věnovat, a často přispíval i svými vlastními články, psanými pod pseudonymem,

---

¹³⁸ Ottův slovník naučný, 1998, s. 544-546.

¹³⁹ RICHTER, 1941, s. 122.

nebo pod hlavičkou Szepsovy redakce. Mezi oběma muži probíhala čilá korespondence ve velice osobním a přátelském tónu.¹⁴⁰

3.2 Politické představy

Werner Richter charakterizoval korunního prince Rudolfa slovy: „*Er war ein gutgläubiges Kind seiner Zeit, der Zeit der triumphierenden Naturwissenschaften.*“¹⁴¹ Liberalismus hrál v Rudolfově myšlení a tvorbě velkou roli, dalo by se říci, že tvořil myšlenkovou bázi, na které korunní princ vystavěl své představy nejen o budoucnosti rakousko-uherské monarchie, ale i ideálního směřování celé lidské společnosti. Zdůrazňoval lidskou individualitu a právo člověka na svobodu ve smyslu morálním i zákonném. Oceňoval především duchovní práci, tvorbu zákonných norem, politických programů apod., které mají člověku posléze sloužit, ne zapříčinit, aby se stal on jejich sluhou.

Nositelům nových liberálních myšlenek se měl stát silný střední stav, nalézající jistotu v zákonných normách a zákonné rovnosti. V něm viděl Rudolf východisko pro vnitřní i zahraniční politiku moderního státu. Naopak tvrdě brojil proti vysoké aristokracii a kléru, které byly podle něj nositeli feudálních přežitků. Viktor Bibl nabízí zajímavé srovnání: „*Hatte Fürst Metternich die von der Französischen Revolution ausgelöste liberale und nationale Bewegung als revolutionäre, liberale „Pest“ bezeichnet, so spricht Erzherzog Rudolf umgekehrt von einer feudal-klerikal-föederalistischen »Seuche.*“¹⁴²

Otázkou zůstává, jestli korunní princ i přes své liberální smýšlení nesetrvával stále u svého obdivu k osvícenskému absolutismu a jeho představiteli Josefu II., kterému věnoval v osmnácti letech krátké pojednání.¹⁴³ Robert Kann se nad tímto problémem zamýšlí: „*Obwohl Rudolf ein unleugbarer, in seinen Anschauungen über Religion, Philosophie und Wissenschaft sogar ein militanter Liberaler war, war er dabei nicht weniger »habsburgisch« in seinen Absichten und Gefühlen als der Kaiser.*“¹⁴⁴ Rozdíl mezi otcem a synem byl podle Kanna pouze v tom, že František Josef ve druhé polovině 19. století zaměřoval svou politiku především na udržení říše, zmítané vnitřními konflikty zatímco Rudolfova vize budoucnosti se zakládala na obnově jejího ztraceného velmocenského postavení. Nezáleželo na tom, jestli

¹⁴⁰ HAMANNOVÁ, 2006, s. 176-211.

¹⁴¹ RICHTER, 1941, s. 137.

¹⁴² BIBL, 1938, s. 233.

¹⁴³ „(...) stal se [Josef II.] korunovaným obhájcem nové doby a jejích hybných idejí a tím i etickou postavou, která si získala nesmrtelné zásluhy o lidstvo (...) Ačkoli byly všechny jím zavedené novoty vznešené (...) byl mnohými nepochopen, a často právě těmi, za které bojoval.“ Mé názory na císaře Josefa II., 1876, cit. dle: HAMANNOVÁ, 2006, s. 67.

¹⁴⁴ KANN, 1964, s. 186.

svůj cíl, spočívající v dosažení „blaha“ pro svůj stát založili na konzervativních, či liberálních idejích.

V této souvislosti je potřeba nastínit také Rudolfův vztah ke konstituci a parlamentarismu. Jeho ideálem byl nepochybně vzor „občanského krále“ Ludvíka Filipa, se kterým ho seznámil už jeho učitel dějepisu Zhisman.¹⁴⁵ Parlamentní obstrukce národních stran, kterými byla říšská rada po nastolení dualismu permanentně ochromována, nechápal a pohrdal jimi.¹⁴⁶

Nacionalismus korunní princ pojímal jako „*vítězství tělesné sympatie a instinktu nad duchovními a kulturními výhodami, které lidem přináší idea rovnosti všech národů, kosmopolitismus.*“¹⁴⁷ Neznamenalo to, že byl Rudolf národnostně intolerantní, nechápal ale státoprávní aspirace národů monarchie, a odsuzoval proto i ústupky těmto národům ze strany centrální vlády, které podle něj jen podněcovaly tendence k nacionalismu. Zaměřil se přitom na kritiku jejího představitele, hraběte **Eduarda Taaffeho** (1833-1895) a jeho politiku ústupků – „drobečkovou politiku“. Rudolfova kritika směřovala přímo na účet hraběte, který byl v jeho očích reakcionářem a odpůrcem liberalismu, neuvědomil si však, že ministerský předseda nebyl nikdy tvůrcem rakouské politiky, nýbrž pouze jejím vykonavatelem. Jeho vláda začínala a padala podle uvážení císaře, který ho do funkce jmenoval.¹⁴⁸ Národnostní boje byly podle mínění korunního prince pouze přechodnou záležitostí, nakonec se měly všechny národy spojit pod jednou habsburskou říší, postavenou na liberálních základech.¹⁴⁹

V tomtéž duchu koncipoval korunní princ velké etnografické a historické dílo „*Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*“, nazývané díky jeho patronaci také „Kronprinzenwerk“. Rudolf napsal mimo jiné předmluvu k tomuto velkému podniku, ve které zdůvodnil podněty, jež ho vedly k jeho vzniku:¹⁵⁰ „*Jde o to, aby byl lepším pochopením zvláštností jednotlivých etnografických skupin a jejich vzájemné i materiální závislosti výrazně posílen pocit solidarity, který by měl národy naší vlasti spojovat. Národnostní skupiny, které mají dojem, že svou řečí, svými tradicemi a částečně i odlišným historickým vývojem stojí stranou ostatních národů říše, pocítí uspokojení nad tím, že jejich individualita*

---

¹⁴⁵ „Zhisman v chlapci probudil nadšení pro vládce podle liberálních představ: krále ne z Boží vůle, nýbrž lidem povoláného, během revoluce občany zvoleného; krále, který uznává suverenitu lidu a jemuž náleží přirozené výsadní postavení v neposlední řadě i díky jeho vzdělání a vědeckému dílu.“ HAMANNOVÁ, 2006, s. 63.

¹⁴⁶ RICHTER, 1941, s. 166.

¹⁴⁷ Dopis Szepsovi, Praha 26. 7. 1882, cit. dle: HAMANNOVÁ, 2006, s. 163.

¹⁴⁸ BLED, 2006, s. 68.

¹⁴⁹ Podobně si představoval Karl Renner sjednocující úlohu sociální demokracie.

¹⁵⁰ Prvním iniciátorem díla byl však zřejmě arcivévoda Jan Nepomuk Salvátor Toskánský (1852-1890). Rudolfovi byl tento příbuzný, nejmladší syn toskánského velkovévody Jana velice blízký. Byl znám svým liberálním a antiklerikálním smýšlením, byl, stejně jako Rudolf, i literárně činný. Rozpor mezi nimi způsobila až Janova nečekaná kandidatura na bulharského knížete. V roce 1889 vystoupil z habsburského rodu a přijal občanské jméno Johann Orth. HAMANNOVÁ, 1996, s. 172-174.

došla ve vědecké literatuře monarchie pochopení, a tím i patřičného uznání. Zároveň tím jsou tyto skupiny vyzvány, aby hledaly své duchovní těžiště v Rakousko-Uhersku.“¹⁵¹

Všeobecného souhlasu se však dílu zdaleka nedostalo. Dočkalo se uznání pouze od přesvědčených „černožlutých“ rakouských patriotů, liberálních měšťanských vrstev,¹⁵² jinak bylo přijato dost vlažně, nebo se dokonce setkal s nesouhlasem.¹⁵³ Navzdory tomu je věrným obrazem situace, v níž se monarchie nacházela v době jeho vzniku. Původní koncepce jedné společné redakce narazila na odpor Maďarů, a proto vedle redakce vídeňské v čele s prezidentem tiskového klubu Concordia **Josephem von Weilen** (1828-1889) musela být zřízena ještě pešťská, vedená uherským spisovatelem a politikem **Mórem Jókaiem** (1825-1904). Svazky byly vydávány pravidelně po jednotlivých arších dvakrát měsíčně mezi lety 1885 až 1902. Pro každou vědeckou oblast (historie, antropologie, etnologie, topografie, lingvistika, umění, hospodářství a další) byli jmenováni zvláštní referenti, kteří měli přebírat články od odborníků přímo z dotčených oblastí. Rudolfův plán byl totiž takový, že každý národ budou líčit jeho představitelé – spisovatelé, umělci, vědci. Místo aby podle původního záměru korunního prince vyličili svoji zemi jako součást velké vlasti, pojali mnozí úkol jako vizitku svého národa. Tak například historik Joseph Alexander von Helfert popsal Prahu jako „německé královské město“, spisovatel a novinář Anton August Naaff charakterizoval ve stejném duchu „Deutschböhmen“ jako „srdce Evropy“. Autoři někdy bohužel neváhali napadat židovské a romské etnikum, nejvíce v Haliči a Bukovině, časté jsou tyto případy též v uherské redakci.¹⁵⁴

Uherské vydání je vůbec obrazem dualismu, tak jak byl chápán maďarskými liberálními politiky vlády Kálmána Tiszy. I Rudolfova „velkorakouská předmluva“ se jim zdála nepřijatelná. Vadil jim především výraz „Volksstämme“, jímž korunní princ označoval jednotlivé národy monarchie. Vycházeli totiž z koncepce jednotného uherského politického národa ve smyslu uherského národnostního zákona z roku 1868. Celá redakce je proto především oslavou Maďarů, zatímco nemaďarské národy, zejména slovanské, jsou popisovány jako pouhá etnika. V moderní době je stmelil dohromady především rychle se rozvíjející uherský průmysl, který posílil národní hrdost na vlastní produkty. Větší míra vlastní prezentace byla přiznána sedmihradským Sasům, protože jejich zástupci požívali,

¹⁵¹ HAMANNOVÁ, 2006, s. 233-234.

¹⁵² BLED, 2006, s. 59-60.

¹⁵³ To se týkalo v Předlitavsku především mladočechů, kteří vybízeli čtenáře Národních listů, aby si dílo korunního prince nepředpláceli. V rubrice „Literatura“ je k novému dílu připojen ironický komentář: „»Az osztrák-magyar monarchia irásban és képben« se jmenuje maďarsky velké dílo o Rakousko-uherské monarchii, jehož první sešit právě vyšel v obou státních jazycích této dvoudílné říše. Není pochyby, že najde dílo mezi ctiteli dualismu a přáteli německého a maďarského umění mnoho čtenářů i odběratelů.“ Národní listy z 1. 12. 1885, s. 3.

¹⁵⁴ Další příklady viz: ZINTZEN, 2000, s. 850-855.

ačkoli byli Maďaři, ve vědeckých kruzích značné autority. Zatímco korunní princ chtěl využít i geografický a vegetační popis k propagaci „velkorakouského vlastenectví“, ¹⁵⁵ Maďaři zveličovali význam uherské kotliny pro svůj národ. Jako nepřijatelný je v encyklopedii líčen také internacionální charakter Budapešti jako hlavního uherského města a sídla uherského parlamentu a tím i uherské státnosti. ¹⁵⁶

Dílo bylo neoddělitelně spojeno s osobností korunního prince, což se projevilo také v poklesu zájmu o něj po Rudolfově smrti v roce 1889. ¹⁵⁷ Ani on jako propagátor nadnárodního rakouského vlasteneckého smýšlení však nedokázal zabránit výrazné nacionalizaci encyklopedie, kterou měla právě svým založením překonat.

Nabízí se otázka, jaký byl vůbec Rudolfův postoj k dualismu, federalismu, či jiné formě decentralizace říše. Korunní princ byl odpůrcem jakékoli autonomie založené na nacionálním principu. Byl si vědom závažnosti národnostní situace monarchie, nevěřil ale, že jsou národnostní boje nepřekonatelným problémem a doufal, že se národy nakonec sjednotí pod jedinou rakouskou vlasteneckou identitou. Už vůbec nepřipouštěl jakékoli další dělení korunních zemí podle jazykového a etnického principu, protože to podle něj byly z politického a správního ohledu nedotknutelné celky, dané historickým vývojem. ¹⁵⁸

Pro uskutečnění jeho ideálu mu bylo překážkou i stávající uspořádání rakousko-uherského soustátí, dualismus. Nepřipouštěl si ale ani možnost rozpadu říše na dva samostatné státy, protože byl přesvědčen, že obě půle monarchie jsou na sebe životně odkázané. Oskar von Mitis tvrdí: *„Aus allen seinen Kundgebungen spricht die tiefinnere Überzeugung, daß die beiden Staaten völlig aufeinander angewiesen seien, daß Österreich ebenso wie die Länder der Stephanskrone - die These klingt wie ein Lehrsatz aus dem Nachlaß Metternichs - bei selbstständigem staatlichen Bestehen dem Untergang geweiht wären.“* ¹⁵⁹

Východiskem pro zrušení dualismu měla být podle Rudolfa obstrukční politika Maďarů, která komplikovala každých pět let jednání delegací o společném rozpočtu. Právě komplikace spojené s rozpočtem měly být podle prince záminkou pro rozpuštění předlitavského i zalitavského parlamentu na jeden rok, během něhož by se našlo jiné řešení státoprávní podoby monarchie. ¹⁶⁰

---

¹⁵⁵ HAMANNOVÁ, 2006, s. 234.

¹⁵⁶ SZÁSZ, 1997, s. 63-70. HEISZLER, 1997, s. 71-77.

¹⁵⁷ ZINTZEN, 2000, s. 850.

¹⁵⁸ BLED, 2006, s. 58.

¹⁵⁹ MITIS, 1928, s. 118.

¹⁶⁰ Latourovi napsal Rudolf velice otevřeně své mínění: *„Die Ungarn haben sich jetzt sehr schlecht benommen, es müssen neue Verhältnisse, eine Umgestaltung der ganzen Staatsform eintreten, mit dem Dualismus geht es schon nicht mehr. (...) Ich weiß nicht, ob es jetzt nicht das beste wäre, die Reichstage in beiden Reichshälften*

Ani federalismus nebyl v souladu s Rudolfovým „velkorakušanstvím“. Byl pro něj synonymem pro všechno, co narušovalo jednotu monarchie. Věděl však, že tato podoba státu bude v budoucnu nezbytná. Nemyslel přitom zpočátku na monarchii, jejíž měl být vladařem, nýbrž na nové uspořádání Německa a především Balkánu, který pokládal za rakousko-uherskou sférou vlivu. V rámci své říše chtěl federalismus účelově využít u slovanských národů, protože by tím omezil panslavistické hnutí, podporované Ruskem.¹⁶¹ Rudolfův federalismus by musel být také podmíněný politicky na bázi národních liberálních stran.¹⁶²

Své postoje k trialistickému řešení dal korunní princ najevo v souvislosti s chorvatským povstáním v Záhřebu v roce 1883.¹⁶³ Přiznání širší autonomie Chorvatsko-slavonskému království¹⁶⁴ by mohlo být totiž precedencem podobným požadavkům Čechů a Poláků, kteří také toužili po širší samosprávě svých historických zemí. Takováto trialistická nebo subdualistická řešení by podle korunního prince vážně narušila jednotu říše a vedla k jejímu rozpadu.¹⁶⁵

3.3 Maďaři

Postoj korunního prince k Maďarům nebyl nikdy jednoznačný. Byl provázen obdivem k maďarskému liberalismu reprezentovanému v té době uherským ministerským předsedou hrabětem **Kálmánem Tiszou** (1830-1902) a vůbec k Tiszově osobě, která mu byla velkým protikladem k ministerskému předsedovi Předlitavska hraběti Taaffemu, jenž byl v očích

---

einzuberufen; die Frage, an sie stellen, ob sie gewillt sind das Geld für die Sissak-Moslavine und für weitere Fortwärtsbewegungen der Truppen, beizustellen und wenn nicht, dann die Kammern für ein Jahr auflösen, 400 Millionen Banknoten drücken lassen, die Eisenbahn ausbauen, die Truppen auf Novi-Pazar fortmarschieren lassen. Ich möchte sehen, ob sich die Ungarn dagegen weigern werden? Zu Croatien und in allen unseren slavischen Provinzen herrscht ein Enthusiasmus für diese Ansicht, man erwartet das, was ich Ihnen eben geschrieben nun mit Bestimmtheit. Auf diese Weise wäre auch der Weg gefunden, um dem Dualismus ein für alle mal ein Ende zu machen. Doch alles das sind Träume, dem gegen die Ungarn wird nichts geschehen, man wird sie damit zu beruhigen suchen, dass man den Stand der Truppen in Bosnien vermindert, die Eisenbahn nicht bauen wird, und die hiesige Reichshälfte wider von Neuen mit den Posten des Prinzen hart genug ausschließlich belasten wird.“ Rudolf Latourov, Praha 8. 10. 1878, HHStA, Nachlass - Kronprinz Rudolf, Kt. 16.

¹⁶¹ MITIS, 1928, s. 169-170.

¹⁶² BLED, 2006, s. 71-72.

¹⁶³ Příčinou povstání byla snaha Maďarů o omezení chorvatské autonomie, pomaďarštění chorvatského veřejného života a také nesrovnatelný ekonomický vývoj Chorvatska s užšími Uhrami. Chorvatské povstání, které se rozšířilo ze Záhřebu na venkov bylo se souhlasem císaře potlačeno. V reakci na něj byl jmenován novým chorvatským bánem Károl Khuen-Héderváry, exponent budapešťské politiky. ŠESTÁK a kol., 1998, s. 319-320.

¹⁶⁴ Chorvatské separatistické hnutí bylo pro Rudolfa jen vnitřním problémem Uherského království a nesouhlasil s touhou Chorvatů po rozšíření autonomie: „So wie vor Zeiten ein Sturm losbrach aus Kroatien, eine slawische antimagyarische Bewegung, welche Ungarn böse Tage bereitete (...)“ *Wacht am Leitha* (1883), in: HAMANN, Brigitte (ed.), 1998, s. 115.

¹⁶⁵ HAMANNOVÁ, 2006, s. 259.

Rudolfa konzervativním zpátečníkem.¹⁶⁶ Na druhé straně tvrdě odsuzoval maďarizaci národů Uher.

Tisza, stoupenec Deáka i Eötvöse, byl pokládán za hlavního iniciátora sjednocení uherských liberálů, kteří ovládli uherský parlament až do počátku devadesátých let 19. století.¹⁶⁷ Deník „Pesti Napló“ napsal, jak velké očekávání provázelo Tiszovo zvolení uherským ministerským předsedou: „*Er besitze das Vertrauen des Königs und der Nation, im Parlament habe er kaum eine Opposition, er werde von einer großen Partei umgeben, sein Wille sei im Unterhaus Gesetz, unter den Magnaten sei ihm die Mehrheit gewiß. Die Nation blicke mit großer Erwartung auf ihn und gehorche seinem Wort.*“¹⁶⁸

Rudolf Tiszu pokládal za muže pokroku, který možná jako jediný v habsburské monarchii může zabránit posilování reakcionářských sil a nastolit liberalismus: „*Die Reaktion ist mächtig: In Deutschland fühlt sie sich bei voller Kraft; in Oesterreich sind alle Männer aus maßgebenden Stellen verdrängt, die ihr in den Weg treten könnten; sie herrscht unbehindert! Ein Mann steht ihr im Wege, in Ungarn sich vollend auszubreiten; ein Mann läßt sie nicht das Gefühl beruhigten Besitzes der eroberten Position genießen, das ist der einzig liberale, bedeutende Staatsmann in Österreich-Ungarn, der einzige bedeutende überhaupt, den wir aufzeigen können, der überzeugungstreue Kämpfer für die Grundsätze der Cultur und moderen Fortschrittes, Koloman Tisza.*“¹⁶⁹ Tisza byl ale především Maďar a jako takový dbal vždy na prospěch Uher a udržení dualismu, jak vyjádřil svůj liberální program ve volební řeči v roce 1878: „*Ich habe unter Liberalismus niemals verstanden und verstehe auch heute nicht, daß wie ohne Rücksicht auf andere Dinge, ohne Rücksicht auf historischen Entwicklungen des Landes einerseits, ohne Rücksicht auf andere politische Situationen andererseits, plötzlich um jeden Preis das auswählen, was am liberalsten ist, und bei uns in Kraft setzen, ob es unseren Verhältnissen entspricht oder nicht.*“¹⁷⁰

Kálmán Tisza byl pro Rudolfa vzorem liberálního politika a korunní princ si přál, aby to byl on, kdo nastolí vládu liberalismu i v Předlitavsku. Západní polovina říše se měla doslova učit od Uher. Tyto představy korunního prince byly v císařském domě, s výjimkou císařovny, zcela ojedinělé.¹⁷¹ Přesto „uherská svobodomyslnost“ neměla nikdy ohrozit

¹⁶⁶ Rudolf zažil během svého aktivního „politického“ a literárního života pouze tyto dva ministerské předsedy, kteří dokázali politické scény obou částí monarchie na čas stabilizovat. Tisza byl v úřadě mezi lety 1875 až 1890, Taaffe 1879 až 1893.

¹⁶⁷ V roce 1875 vznikla z Deákovy strany a Levého centra Liberální strana, vedená Kálmánem Tiszou.

¹⁶⁸ GOTTAS, 1976, s. 40.

¹⁶⁹ *Wacht am Leitha* (1883), in: HAMANN (ed.), 1998, s. 116.

¹⁷⁰ Cit. dle: GOTTAS, 1976, s. 40.

¹⁷¹ Maďaři chápali korunního prince jako svého zastávce, tak jako jeho matku, a stejně jako Alžbětě se rozhodli i Rudolfovi vzdát hold vystavěním pomníku. Probíhali diskuse o podobě sochy. Podle jednoho návrhu měl být Rudolf ověnčen symboly Uher a moudrosti, lásky k vědě, a dokonce obklopen zástupci uherského lidu.

společný stát. Pokud by se tak stalo, muselo by Rakousko podle Rudolfa nutně zasáhnout pro jeho záchranu. To byla ovšem nejkrajnější možnost a Rudolf nevěřil v úspěch rakouské intervence do Uher. Vyvolala by podle jeho názoru revoluci, která by způsobila zánik Rakouska-Uherska.¹⁷²

Za největší negativum uherské politiky považoval maďarský nacionalismus a způsob, jakým Maďaři zacházeli s nemaďarskými národy. Uherské království pokládal za jediné a nedělitelné, byl si však vědom toho, že Maďary propagovaná koncepce jednotného uherského politického národa je chybná. Za nedostatky uherské politiky označil špatnou administrativu, velkou společensko-národnostní nerovnost a téměř neexistenci měšťanských vrstev.¹⁷³

Zajímavá je Rudolfova úvaha, týkající se národnostní struktury Uher. Uherské nemaďarské národy mají možnost se spojit se svými národními státy za hranicí monarchie (Rumuni, Jihoslované), nebo vytvořit celek s předlitavským územím (Slováci a Češi, Chorvatsko-Slavonsko a Dalmácie), Maďaři mají ale svou vlast pouze v Uhrách a přitom v nich netvoří kompaktní etnický celek, nýbrž i regionální menšiny. Existence maďarského národa v jedné hranici byla tak podle korunního prince závislá na trvání monarchie, a proto předpokládala úzkou spolupráci se zbytkem říše.¹⁷⁴ Tento fakt ale nebyli Maďaři podle něj ochotni pochopit, odmítali spolupráci s Vídní, stupňovali svou nesnášenlivost vůči ostatním národům a zdání své velikosti.¹⁷⁵ Rudolfova předpoklad byl v podstatě správný. Po první světové válce ztratilo Maďarsko podpisem trianonské smlouvy 70 procent území

Realizován byl ale, až po Rudolfově smrti na počátku 20. století, mnohem skromnější plán, zobrazující Rudolfa v loveckém oděvu, podobný tomu, který byl připravován pro Volksgarten ve Vídni. MOLNÁR, 1908, s. 19.

¹⁷² V roce 1883 napsal Rudolf Moritzi Szepsovi: „*Ungarn wird einem vollkommenen staatlichen Verfall entgegengehen und es wird der Moment kommen, wo man von Wien aus wird eingreifen für notwendig finden. (...) Ungarn war bisher der Schutzwall, der auch diese Reichshälfte vor der vollen Reaktion bewahrte, sollte dieses Bollwerk fallen und ein Österreich unter den jetzigen Auspizien die Einmischung und sogenannte Rettung Ungarns in die Hand nehmen, dann gehen wir einer Revolution, dann aber auch dem selbstverschuldeten und fast möchte ich sagen wohlverdienten Untergange entgegen.*“ SZEPS, 1922, s. 58.

¹⁷³ „*Ungarn wird schlecht administriert, hat keinen guten Beamtenstand, keine solide Basis, es ist ein Land wie Rußland oder die Türkei; ebenso wie diese Reiche entbehrt es den reichen, gebildeten Mittelstand, (...)*“ Tamtéž, s. 57.

¹⁷⁴ V této myšlence se zřejmě projevil vliv Rudolfova učitele maďarských dějin Hyazintha Rónayho. Korunní princ si poznamenal podle Rónayových přednášek v roce 1872: „*Nekünk össze kell tartani: Ausztria, Magyarország nélkül, a német; Magyarország, Ausztria nélkül, a szláv birodalomba fog beleolvadni.*“ (Musíme držet při sobě: Rakousko bez Uher se stane německým, Uhry bez Rakouska se změní v slovanskou říši.) RÓNAY, 1885, s. 59.

¹⁷⁵ „*Dieses Emporblühen des ungarischen Staates bietet auch für den österreichischen Gedanken großen Wert; die Magyarische Nation ist die einzige, die außerhalb der Grenzen der Monarchie keine stammverwandten Völker aufweisen kann; sie lebt und stirbt mit Oesterreich und mit der Dynastie.*“ (...), „*Und da ist es für die Interessen der Gesamtmonarchie sehr bedauerlich, daß die magyarische Nation, statt sich eng an Oesterreich anzuschließen, um die Gesamtmacht zu verstärken, statt die Armee soviel als möglich zu unterstützen, in selbstmörderischem Chauvinismus und in grenzenlosem Größenwahn von einem ungarischen Großstaat, von einer ungarischen Mission in Europa und von einem Beherrschen aller anderen Nationalitäten träumt.*“ *Politische Denkschrift 1886: Skizzen aus der österreichischen Politik der letzten Jahre*, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 167 a 168.

a Maďaři se v nástupnických státech ocitli v postavení menšiny, což u nich vyvolávalo touhu po obnovení velkého Maďarska.

3.4 Slované

Rudolf byl často charakterizován jako „slovanofil“.¹⁷⁶ Toto tvrzení je ale značně diskutabilní. Rudolfův kladný vztah k tomuto etniku musíme posuzovat z několika hledisek.

Lásku k Čechům a Čechům v něm vzbudili jeho čeští „černožlutí“ učitelé Antonín Gindely a Hermenegild Jireček.¹⁷⁷ Dále pak působil dlouho v Praze jako plukovník u 36. pěšího pluku. Ačkoli pro něj byla pražská léta jakýmsi vyhnanstvím od politického a společenského dění ve Vídni,¹⁷⁸ patřila k nejšťastnějším v jeho životě. V kruhu českých důstojníků byl blíže středním vrstvám, kterým chtěl vždycky naslouchat. Během pobytu v Praze se také oženil s belgickou princeznou Stephanií. Byl nadšený z toho, jak ho Češi oslavují, jak vítají jeho projevy, které pronáší v jejich jazyce, a také, jakou přízeň projevují jeho novomanželce. Takto vylíčil ovace Čechů svému někdejšímu vychovateli Josephu Latourovi: *„Dafür liess die Wirkung, die meine kurze Aussprache an die, in grosser Menge erschienenen Vertreter der Stadt Prag ausübte nichts zu wünschen, übrig. Als ich auf deutsch von meiner lieben Stadt Prag sprach, unterbrochen sie mich durch laute Sláva Rufe, und wie ich dann auf čechisch von meinem weiteren verbleiben in Prag sprach, erscholl ein wahres Gebrüll.*

Den Tag darauf waren meine Worte an allen Strassenecken angeschlagen. Wo ich jetzt erscheine, werde ich mit Sláva Rufen begrüsst. (...) Als Bräutigam hat Böhmen und Prag vom höchsten Adel bis zum ärmsten Arbeitervolke, mich am schönsten, herzlichen empfangen.“¹⁷⁹

Českým liberálům nemohl ale nikdy odpustit, že spolupracovali s Taaffeho „reakcionářskou“ vládou. Otevřeně to vyjádřil v pamětním spise z roku 1881, k jehož sepsání mu byly podnětem česko-německé národnostní bouře v pražské Chuchli. Právě Taaffeho politika ústupků byla podle korunního prince příčinou takovýchto nacionálně nenávistných

¹⁷⁶ HAMANNOVÁ, 2006, s. 142-143.

¹⁷⁷ Rudolfovi čeští učitelé i pobyt v Praze ho podnítily k náčrtu studie o Slovanech v rámci habsburské monarchie, která ale nebyla dokončena. Objevují se zde myšlenky, které korunní princ rozváděl ve svých pozdějších politických memorandech: kultivační role německého národa, zastavení maďarizačního tlaku v Uhrách, paralizování ruského vlivu a panslavismu a „poslání“ Rakousko-Uherska na Balkáně. *Entwurf zu einer Flugschrift über die Slawen in der Monarchie (1880)*, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 53.

¹⁷⁸ Rudolfovo přeložení do Vídne v roce 1883 u něj mohlo vzbudit naději, že jej císař povolává blíže do středu politického dění monarchie a bude moci co nejaktivněji zasáhnout. Navzdory jeho očekávání se tak nestalo. RICHTER, 1941, s. 134.

¹⁷⁹ Rudolf Latourovi, Praha 5. 4. 1880, HHStA, Nachlass - Kronprinz Rudolf, kt. 16.

projevů: „Diese Conceßionen bedeuten aber nicht nur eine Gefährdung der Intereßen der Deutschen, sondern auch einen allgemeinen culturellen Rückschritt, eine Lockerung des staatlichen Zusammenhanges und dadurch eine Schwächung Österreichs. Eine tiefe und dauernde Verbitterung des deutschen Stammes wird geschaffen, und schroff stehen sich Völker gegeneinander, die vereint leben und arbeiten sollten. Mit den Conceßionen wachsen die Wünsche, und die volle Befriedigung der nationalen Bestrebungen kann im Rahmen eines Reiches, das mächtig bleiben soll, nie geboten werden.“¹⁸⁰

Nad českými státoprávními požadavky se korunní princ zamýšlel také v memorandu z roku 1886. V české společnosti pozoroval několik rozdílných myšlenkových proudů. Češi se podle něj ještě zcela nevzdali panslavistické ideje, ale Rudolf nevěřil, že by mohla mezi Slovany zvítězit, protože jsou kulturně vzájemně velmi rozdílní. Nejrozšířenější přání mezi Čechy je spojení historických zemí Koruny české, tedy Čech, Moravy a Slezska a vznik trialismu. S tímto požadavkem Rudolf nesouhlasil, nazval ho „odtržením“ (Loslösung) od Rakouska.¹⁸¹

Svůj postoj k federalistickým a separačním snahám slovanských národů v Předlitavsku popsal korunní princ v memorandu z roku 1883. Češi a podobně Poláci i Slovinci přistoupili na konzervativní Taaffeho politiku, protože očekávali ústupky pro „svou národní věc“. Tato politika byla pro ně v rámci monarchie výhodná a setrvávání na ní mělo pro ně stále smysl. Jinak tomu ale bylo u jižních Slovanů v Dalmácii a Přímoří, kde byla Vídní prováděna germanizační politika. Rudolf varuje, že by mohla vyvolat separační tendence.¹⁸² Toto stanovisko v podstatě kopíruje Rudolfovy postřehy v memorandu z roku 1886.¹⁸³

„Slovanofilství“ by mohlo být korunnímu principi přičítáno kvůli jeho názoru, podle kterého byla slovanským národům určena budoucnost a habsburská monarchie mohla najít

¹⁸⁰ Die erste politische Denkschrift 1881: Über die gegenwärtige politische Situation in Österreich. Ein schriftstellerischer Versuch auf dem Gebiete der Inneren Politik, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 66.

¹⁸¹ „Sie wollen rundweg eine Vereinigung dieser drei Provinzen und die Schaffung einer Stellung für die Länder Wenzelskrone, wie sie den Ungarn für das Gebiet der Stephanskrone gegeben wurde, also mit anderen Worten eine Loslösung von Oesterreich, unter dem Kaiser von Oersterreich, der ja König von Böhmen ist.“ Politische Denkschrift 1886, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 163.

¹⁸² „Slavische Politik im inneren Decentralisation, föderalische Umwälzungen und Auflösung der Reichsmacht in lose verbundene Königreiche und Länder. Die Slawen können ihre conservative, vor so massgebenden Kreisen lange neutrale corecte Politik unbeschränkt producieren. Die Polen bildeten sich in Erwartung der Wiedergeburt ihres Königreiches im selbstständigen Galizien. Die Čechen verstanden es auch die günstige Gelegenheit reichlich auszunützen und selbst die Slowenen nahen in der Erschaffung ihrer Nationalität gar grosses geleistet. Nur den eigentlichen Südslaven walisch-serbischen Stammes ist es innerhalb der Grenzen der oesterreichisch-ungarischen Monarchie nicht alles zu gut gegangen. In Dalmatien hält ein General [Stephan von Jovanovic] die Hügel angespannt, so zwar dass das Wiener-Kabinet in über seine neutralischen Gelüste eine Rüge erteilen musste.“ Innen- und Aussenpolitik der Monarchie (1883), HHSStA, Nachlass - Kronprinz Rudolf, kt. 15.

¹⁸³ HAMANN (ed.), 1998, s. 163-166.

svou budoucnost právě v ochraně a vzdělávání tohoto etnika.¹⁸⁴ Tento moment se v Rudolfových pracích neustále opakuje¹⁸⁵ a souvisel především s expanzivní politikou monarchie na Balkán. Rudolf byl však o historické roli říše, které měl v budoucnu vládnout, zcela přesvědčen. Podle něj šlo v podstatě boj o budoucnost Balkánu, kde na jedné straně stál panslavismus, podporovaný z konzervativního a zaostalého Ruska, a vyspělou německou kulturou na druhé straně, která může balkánské slovanské národy „kultivovat“.¹⁸⁶

3.5 Němci

Zatímco Slovanům přisuzoval korunní princ budoucnost, Němcům přiznával roli jejich „učitelů“. Upřímně nesnášel nacionalismus rakouských Němců a jejich touhu připojit se k Německému císařství. Se zadostiučiněním poznal, že ani Bismarck nevítá jejich irendentu.¹⁸⁷ Jen takové „němectví“ mělo pro Rudolfa smysl, které bylo vlastenecky spjaté s říší.¹⁸⁸ Viděl je v německém liberalismu, který byl ale potíráný politikou národnostních ústupků.¹⁸⁹

---

¹⁸⁴ Rudolf měl v tomto svém stanovisku blízko k tzv. humanistickému nacionalismu Johanna Gottfrieda Herdera. Herder oceňoval kulturní vyspělost Germánů, kteří vzdělají slovanské národy, jimž podle něj patří budoucnost. HROCH, 2009, s. 20.

¹⁸⁵ Např. ve spise z roku 1879 „Die Lage Wien und unsere Zukunft“: „Den Slawen gehört die Zukunft, doch Österreich kann sich erhalten, wenn es seine Aufgabe richtig auffaßt und sich an der Spitze der Südslawen stellt und zum mächtigen Donaureich wird. Wenn diese Richtung eingeschlagen wird, dann hat Österreich noch eine große zivilisatorische Aufgabe vor sich und dadurch noch einen bedeutenden Grund seines Bestandes und seiner Lebensfähigkeit in sich.“ *Die Lage Wien und unsere Zukunft*, in: HAMANN (ed.), s. 417. Podobně v memorandu v roce 1886: „Wir sehen somit in Zis- und Transleithanien nirgends erfreuliche Verhältnisse, Haß der Völker untereinander, Hinausgravitieren, Ungeschicklichkeit in der Leitung der Politik, das sind die alltäglichen Erscheinungen, und doch hält sich diese Monarchie, dieses unerklärliche Ragout von Nationen, mit Zeichen der Lebensunfähigkeit nicht zugrunde; warum? Weil eine große Mission dieses Staates noch harrt: er muß im europäischen Orient noch eine große Rolle spielen, die ihn selbst dann auch in seiner jetzigen Zusammensetzung in allem von Grund aus umgestalten ist.“ *Denkschrift 1886*, tamtéž, s. 171.

¹⁸⁶ „Dem deutschen Stamme in Österreich, als dem gebildetsten, reichsten und intelligentesten, würde die neue, ihm in der alten Monarchie entschwundene Aufgabe wieder blühen, Bildung und Reichtum in den europäischen Orient zu tragen, ihn durch Handel und Geldwesen zu dominieren, ihn dem europäischen Kulturleben anzuschließen. Ein ungebeugtes Rußland, mit dem Panslawismus als Evangelium, verwehrt den Deutschen jeden kulturellen Fortschritt nach Osten.“ *Denkschrift 1886*, tamtéž, s. 172-173.

¹⁸⁷ RICHTER, 1941, s. 177.

¹⁸⁸ „(...) die großen Massen sind unzufrieden, doch sie glauben noch an eine Zukunft in Österreich, aber dennoch so treu der Deutsch-Österreicher auch ist, in den gebildeten und halbgebildeten Klassen, insbesondere in der heranreifenden Jugend, machen sich die Sympathien für das große Deutschland, für einen Anschluß an dasselbe, für ein Aufgeben des nicht lebensfähigen Österreichs, immer mehr geltend.“ *Politische Denkschrift 1886*, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 162.

¹⁸⁹ „Die tiefgehende innere Verwirrung in Österreich wird immer mehr und mehr die Überzeugung wachrufen, daß es im jetzigen Österreich ohne die Deutschen, dem wohlhabendsten und intelligentesten Theil der Bevölkerung, auf die Dauer doch nicht geht, daher werden Versuche gemacht werden, die deutsche Partei wieder zu gewinnen, welche je größer die Verbitterung und je drastischer die Zwangslage der Regierung sich gestalten wird, desto schwieriger sein werden.“ *Die erste politische Denkschrift 1881*, tamtéž, s. 73.

3.6 Italové

Rudolfův postoj vůči Italům, žijícím na území monarchie, především v Kraňsku, Jižních Tyrolech, Přímoří a Dalmácii byl velice pragmatický. Nikdy nesouhlasil s uzavřením spolkové smlouvy Rakouska-Uherska s Itálií a považoval iredentistické italské hnutí na jihu habsburské říše za zcela neřešitelné dílčími kompromisy. Pokud tedy nechtěli Habsburkové přijít o část území své říše (i když pochyboval o síle italské armády), museli být rakouští Italové germanizováni.¹⁹⁰

3.7 Rudolfův balkánský plán

Vztah Rakousko-Uherska s balkánskými státy - Rumunskem, Bulharskem a Srbskem, které vznikly v roce 1878, je pro Rudolfovu koncepci budoucnosti habsburské monarchie velmi důležitý. Je proto nezbytné načrtnout zahraniční politiku monarchie v této oblasti. Kromě císaře ji určovali zejména ministři zahraničí, tedy v „Rudolfově“ éře v letech 1871 až 1879 hrabě **Gyula Andrassy** (1823-1890) a v letech 1881 až 1895 hrabě **Gustav Kálnoky** (1832-1898).

Jejich postoj se lišil hlavně ve vztahu k Rusku. Oba se domnívali, že válka Ruskem je otázkou blízké budoucnosti, ale zatímco Andrassy budoval proti Rusku obrannou alianci s Německem, Kálnoky se raději klonil k variantě udržet v rakousko-uhersko-ruských vztazích status quo a zachovat Spolek tří císařů, protože pokládal monarchii za nepřipravenou na válku.¹⁹¹ Rudolf, stejně jako jeho matka, byl velkým obdivovatelem hraběte Andrassyho, Kálnokyho pokládal za slabocha klonícího se k neustálým ústupkům. Boj s Ruskem byl podle korunního prince bojem za bytí, či nebytí habsburské monarchie.¹⁹²

Rudolfovy návrhy řešení balkánské otázky se odvíjely hlavně od vnitropolitického vývoje v nově vzniklých jihovýchodních státech: Bulharsku, Srbsku a Rumunsku.

---

¹⁹⁰ „Das einfachste wäre, im Falle einer großen Machtentfaltung und Gebietserweiterung nach anderer Richtung hin, den Südtirolern ihre Wünsche zu erfüllen und dieses Stück Land an Italien abzugeben, doch aus militärischen Rücksichten erscheint dies als unthunlich; dabei wird es wohl dazu kommen müssen, daß dieses durch eigenes Verschulden italienisierte Gebiet einmal auf energische Weise mit allen Mitteln wieder germanisiert werde.“ *Politische Denkschrift 1886*, tamtéž, s. 165.

¹⁹¹ Toho dokladem byly vzájemné schůzky monarchů ve Skierniewiczích roku 1884 a v Kroměříži o rok později. Srv. HLAVAČKA – PEČENKA, 1999, s. 60-61 a 114.

¹⁹² MITIS, 1928, s. 157.

3.7.1 Bulharsko

V roce 1879 byl na bulharský trůn nastolen po dohodě zástupců mocností na Berlínském kongresu německý kníže **Alexandr Battenberský** (1857-1893), spřízněný s ruským a anglickým dvorem. Bulharsko bylo formálně v souladu s ustanovením kongresu postaveno pod „suverenitu“ Vysoké porty, z pohledu Petrohradu bylo ale chápáno jako ruský opěrný bod na Balkáně. V knížectví se utvořila dvě politická uskupení - konzervativci, kteří inklinovali k Rusku a žádali také od cara souhlas k provedení státního převratu, rozpuštění parlamentu a zrušení tzv. tärnovské ústavy, a liberálové, kteří hájili upevnění nezávislosti Bulharska, orientaci na Rusko však dávali přednost před snahou Rakousko-Uherska o hospodářsko-politické pronikání na Balkán.¹⁹³ Kníže reprezentoval konzervativní stranu, bulharská vláda liberály. Na podporu konzervativního křídla vázal svoje vystupování i rakousko-uherský vyslanec v Bulharsku v letech 1879 až 1881 hrabě **Rudolf Khevenhüller-Metsch** (1844-1910). V roce 1881 využil Alexander nespokojnosti s liberální vládou a změny na ruském trůnu, kdy za Alexandra II. nasedl na trůn jeho syn Alexandr III., tvrdý odpůrce jakýchkoli demokratizačních změn, a provedl v Bulharsku státní převrat. Ruský vliv v knížectví ale stále narůstal a Battenberg se mu snažil čelit spoluprací s Rakousko-Uherskem. Roku 1883 došlo k dohodě konzervativců s umírněnými liberály a byla obnovena ústavnost. K velké mezinárodní krizi došlo proklamací připojení Východní Rumélie k Bulharsku v září 1885, což znamenalo zjevné porušení berlínské smlouvy. Postoj velmocí byl velmi rozdílný. Rusko, které pozorovalo rostoucí ztrátu vlivu v bulharském knížectví, nemohlo se sjednocením obou zemí souhlasit. Británie, jež vítala diplomatickou nezávislost Bulharska, jeho krok podporovala. Oslabená Osmanská říše se nezmohla k samostatnému vojenskému zásahu. Rakousko-Uhersko se však postavilo na stranu Srbska, které, stejně jako Rumunsko a Řecko, vidělo ve vytvoření Velkého Bulharska vznik nerovnováhy mocenských sil na Balkáně a mimoto aspirovalo také na své územní rozšíření (v případě Srbska šlo především o oblast národně nevyhraněné Makedonie). Srbsko vyhlásilo v roce 1885 Bulharsku válku, jež ale i přes podporu habsburské monarchie pro něj skončila porážkou. Ani Rusko, ani Rakousko-Uhersko se nehodlaly vzdát možnosti kontroly bulharského státu. Ruská klika svrhla Alexandra Battenberského z trůnu a nepřipustila jeho návrat. Pod mezinárodním tlakem musel car stáhnout jím podporovanou kandidaturu gruzínského knížete Nikolaje

---

¹⁹³ Byl jím především plán výstavby východní železnice, která měla spojit Bělehrad se Soluní, a kontrola nad plavbou lodí po dolním Dunaji.

Mingreliho do čela bulharského státu a prosazen byl naproti tomu **Ferdinand Koburský** (1861-1848), podporovaný Rakousko-Uherskem.¹⁹⁴

V roce 1884 informoval korunní princ ve své zprávě, mapující jeho reprezentační východní cestu, výhledově císaře o prorakouských sympatiích Bulharů a smýšlení Alexandra Battenberského. Konstatoval, že pro Rakousko-Uhersko svědčí vyčerpanost a nechuť z ruské kontroly knížectví, Alexandr dokonce naznačil, že by se s podporou Rakousko-Uherska a Německa mohl zbavit ruského vlivu.¹⁹⁵ Svržením knížete Alexandra ztratil Rudolf protiruského spojence. Ferdinand Koburský opět usiloval o smíření s carskou říší.¹⁹⁶

3.7.2 Srbsko

Usnesením Berlínského kongresu získalo samostatnost na Osmanské říši také Srbsko. Stát pod vedením knížete Milana z dynastie Obrenovićů, vůdců protitureckých povstání v průběhu 19. století, se brzy dostal do zájmové sféry Rakousko-Uherska. **Milan Obrenović** (1854-1901) se vůči habsburské monarchii zavázal obchodní smlouvou i tajnou spojeneckou konvencí z roku 1881.¹⁹⁷ Smlouvy byly racionálním vyústěním protiruského smýšlení knížete, který chtěl srbskou společnost a hospodářství přiblížit „západnímu“ vzoru, ale současně i jeho osobními ambicemi stát se velkým vladařem. Spojenectví s Rakousko-Uherskem mělo přispět k mezinárodně posvácené expanzi Srbska jižním směrem (ale zároveň se kníže zavázal, že nebude usilovat o spojení etnicky srbských oblastí, tzn. i těch, které byly součástí habsburské monarchie) a k naději na získání královského titulu pro Milana.¹⁹⁸ V Srbsku nepopulární válka s Bulharskem ještě více oslabila již tak otřesené postavení Milana Obrenoviće, který dával přednost hýřivému životu před úlohou panovníka. Odmítl nést nadále odpovědnost za svůj stát a v roce 1889 abdikoval ve prospěch neplnoletého syna Alexandra.¹⁹⁹

---

¹⁹⁴ RYCHLÍK, 2000, s. 220-253.

¹⁹⁵ „Ich bin nicht Genug Optimist, um glauben zu können, es gebe in Bulgarien wahrhaft österreichische Sympathien, doch man ist der russischen Herrschaft müde und benützte die Gelegenheit, um diesen Gefühlen Ausdruck zu geben. (...) Er ist Fürst [Alexandr], eigentlich rechtlich von Rußland unabhängig und doch unter genauer russischer Kontrolle und oft fast brutaler Behandlung ausgesetzt. Er klagte sehr, daß Oesterreich und Deutschland ihm keine moralische Hilfe zu Theil werden lassen, und meinte, im verflossenen Jahre hätte er sich von Rußland bedeutend emanzipiert, wenn wir ihn nicht im Stiche gelassen hätten.“ Politischer Bericht über die Orientreise 1884, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 124-125.

¹⁹⁶ Koburská dynastie nebyla oficiálně uznána signatáři berlínské smlouvy. Ministerský předseda Stambolov dokázal upevnit zahraničněpolitické postavení Bulharska ze strany Turecka, Rakousko-Uherska i Velké Británie, jeho politika byla ale protiruská. Po zavraždění Stambolova v roce 1894 začal kníže Ferdinand upevňovat svou pozici na vnitropolitické scéně, v zahraniční politice se orientoval na Rusko, což mu mělo pomoci k mezinárodnímu uznání. RYCHLÍK, 2000, s. 249-258.

¹⁹⁷ PRIBRAM, (ed.), 1920, s. 18-23.

¹⁹⁸ Srbsko bylo prohlášeno královstvím v roce 1882.

¹⁹⁹ PELIKÁN, 2004, s. 214-237.

Milan Obrenović si sympatie korunního prince nezískal. Pro habsburskou říši by bylo podle Rudolfa výhodnější, kdyby se kníže Milan snažil porozumět společenským a politickým poměrům ve vlastní zemi, nedával okázale najevo sympatie k Rakousko-Uhersku a nepožadoval připojení své země k habsburské monarchii.²⁰⁰ Přesto se stalo knížectví díky osobním vlastnostem svého vládce opěrným bodem monarchie na Balkáně.

3.7.3 Rumunsko

Rumunské knížectví vzniklé, stejně jako Bulharsko a Srbsko, usnesením mezinárodního Berlínského kongresu a povýšené o tři roky později na království bylo pod žezlem **Karla von Hohenzollern-Sigmaringen** (1839-1914). Přírozeným spojencem, hospodářským i politickým mu mělo být Rakousko-Uhersko, sporným bodem mezi oběma státy se však stala rumunská menšina v Sedmihradsku, žijící pod maďarským tlakem. Východiskem pro nový stát byla orientace na Německo, podpořená rovněž příbuzenskými vztahy obou vládnoucích dynastií. Posílení rakousko-uhersko-německé spolupráce v osmdesátých letech 19. století vedlo k urovnání rakousko-uhersko-rumunských vztahů a pro Rumunsko výhodnému zajištění jeho stability tajnou spojeneckou smlouvou z roku 1883,²⁰¹ garantovanou oběma evropskými mocnostmi.²⁰²

Rudolf měl zájem na udržení přátelských vztahů s Rumunskem, což předpokládalo vyřešení postavení Rumunů v Sedmihradsku a zamezení maďarské represivní politiky vůči nim.²⁰³

Svoje názory na uspořádání Balkánu pod taktovkou Rakousko-Uherska načrtl Rudolf ve dvou politických spisech. Prvním je zpráva o reprezentační cestě Rudolfa na Balkán v roce 1884,²⁰⁴ druhým již citované memorandum z roku 1886. Nové uspořádání poloostrova podmínil korunní princ vojenskou porážkou Ruska. Podle jeho názoru mělo být vytvořeno Velké Rumunsko z Rumunského království a Rumuny obývaných částí monarchie, tento stát

---

²⁰⁰ „Seine ganze Zukunft hat er an Oesterreich gekettet, doch mehr noch würde er uns helfen, wenn er es verstünde, sich in seinem Lande sehr fest zu setzen und die Liebe seines Volkes zu gewinnen.“ *Politischer Bericht über die Orientreise 1884*, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 131.

²⁰¹ PRIBRAM (ed.), 1920, s. 29-32.

²⁰² TEJCHMAN, 1997, s. 30-31.

²⁰³ „Leider ist das Vorgehen der Ungarn den Rumänen gegenüber ein ebenso ungeschicktes, als unkluges; wir hätten doch so viel Interesse daran, mit dieser Nation auf gutem Fuß zu bleiben, sie soviel als möglich für und zu gewinnen, und wenn es so fortgeht, werden die Ungarn uns in jenen Gebieten, innerhalb der Monarchie und auch außerhalb noch viel Unannehmlichkeiten verschaffen.“ *Politischer Bericht über die Orientreise 1884*, in: HAMANN (ed.), 1998, s. 129.

²⁰⁴ *Politischer Bericht über die Orientreise 1884*, in: HAMANN (ed.), s. 119-134.

se měl stát součástí podunajské monarchie.²⁰⁵ Odpor Maďarů proti okupaci Bosny a Hercegoviny v roce 1878 dával korunnímu princovi tušit, že případné připojení dalších, slovanskými národy obývaných provincií Balkánu by vedlo k vnitropolitické krizi. Proto spíše uvažoval o jiné formě připojení balkánských států, které podle něj měly sloužit jako bariéra proti Rusku. Tyto „spřátelené“ státy by pak Rakousko-Uhersko na oplátku evropsky „kultivovalo a vzdělalo“. Bosna měla být připojena k Srbsku,²⁰⁶ Hercegovina k předlitavské Dalmácii. Z Albánie mělo být vytvořeno knížectví, které by, stejně jako Bulharsko, bylo k Rakousko-Uhersku vázáno vojenskou konvencí. Rudolf přemýšlel i o Řecku, jemuž měla monarchie poskytnout vojenskou pomoc k získání Soluně a Konstantinopole. Těmito kroky by se Balkánský poloostrov dostal zcela pod kontrolu Rakousko-Uherska.²⁰⁷

Jak je patrné z výše uvedených Rudolfových politických spisů, ujasnil si svoje názory a plány již na konci sedmdesátých let a v průběhu osmdesátých je již příliš neměnil. Hlavními motivy jeho úvah zůstává poslání maďarského liberalismu, jehož využití podle něj znemožňovali samotní Maďaři, provádějící v Uhrách politiku „jednoho národa“. Dále přemýšlel o „kultivační a vzdělávací“ roli Němců, budoucnosti balkánských národů žijících pod ochranou Rakousko-Uherska i o spojenectví s Rumunskem a jeho možném přičlenění k monarchii. Byl rozhodným odpůrcem nacionalismu, panslavismu a pangermanismu a požadoval zabránit italské iredentě germanizací.

---

²⁰⁵ Je možné, že se korunní princ nechal inspirovat Kossuthovou vizí dunajské konfederace. Jeho plány nepochybně znal: „*An das Märchen einer Donaukonfederation, welches im Jahre 1849 und in den darauffolgenden Zeiten von der Emigration als letzter Trost und zugleich als Gespenst für Wien erfunden wurde, glaubt jetzt niemand mehr. Damals schon wäre ein selbstständiges Ungarn nicht möglich gewesen, jetzt noch um vieles weniger.*“ *Denkschrift* 1886, in: HAMANN (ed.), s. 167-168. Ve své vizi Velkého Rumunska pod rakousko-uherskou svrchovaností Rudolf neřeší postavení rumunské vládnoucí dynastie. Viz pozn. 206.

²⁰⁶ V postoji k Srbsku se nechal korunní princ Rudolf inspirovat plánem rakousko-uherského vyslance v této zemi v letech 1881 až 1886 Rudolfa Khevenhüllera, který předpokládal vytvoření Velkého Srbska s Bosnou a Hercegovinou pod patronací habsburské monarchie. Milan Obremović, znechucený vládnutím, dokonce chtěl, aby se Srbsko spojilo s Rakousko-Uherskem (podobně jako Rudolf plánoval svrchovanost monarchie nad Rumunským královstvím), s tím ale korunní princ, znalý maďarského stanoviska a mizivé podpory krále Milana ve vlastní zemi, nemohl souhlasit. HAMANNOVÁ, 2006, s. 277-278.

²⁰⁷ „*Nachdem Rußland niedergeworfen wäre, müßte dasselbe vom Balkan für immer durch Rumänien getrennt werden. Eine Vereinigung aller Rumänen, wenn dies auch bei uns Veränderungen mit sich bringen würde, unter unserer Oberhoheit als eigenes Staatswesen, schließt Rußland und dem slawischen Strome den Weg ab. Hinter diesem Bollwerk kann sich dann auch in einem vollkommenen Unabhängigkeitsverhältnis zu Oesterreich ein durch Bosnien vergrößertes Serbien entwickeln, die Herzegowina muß Hinterland von Dalmatien bleiben; Albanien bilde ein kleines Fürstentum, desgleichen Bulgarien; beide durch Militärkonventionen eng an uns gebunden. Das griechische Element als ein unseren Bestrebungen sehr homogenes, muß von Oesterreich unterstützt werden, und man ver helfe diesem Lande zu bedeutenden Gebietserweiterungen gegen Norden.*“ *Politische Denkschrift* 1886, in: HAMANN (ed.), s. 159.

4. František Ferdinand d'Este

4.1 Vzdělání

Výchova Františka Ferdinanda byla organizována podobně jako u jiných arcivévodů. Důraz byl kladen na jazyky, náboženství, historii, dějiny umění, matematiku, přírodní vědy a vojenskou techniku. Důležitou roli přitom hrál samozřejmě i jeho otec Karel Ludvík, bratr císaře Františka Josefa I. Arcivévoda **Karel Ludvík** (1833-1896) působil jako místodržící v Tyrolech a Vorarlbersku. V roce 1861 však ze své funkce odstoupil, protože se postavil na stranu radikálních tyrolských klerikálů, kteří odmítali únorovou ústavu kvůli zakotvení protestantského patentu v jejím rámci. Nadále rezignoval na politickou činnost, soustředil se na oblast kultury, mecenášství a reprezentace panující dynastie, proto se mu také přezdívalo „výstavní arcivévoda“.²⁰⁸ Učitelé pro budoucího následníka trůnu, ale i pro jeho bratra arcivévodu Ottu, který, ačkoli byl o dva roky mladší, s ním sdílel stejný učební plán, vybíral jejich pobočník major Ferdinand hrabě Degenfeld-Schonburg. Nezajímal se přitom příliš o to, jakého politického smýšlení jsou, jestli jsou „černožlutí“, což zohledňoval vychovatel korunního prince Rudolfa Latour, nebo „nacionalisté“.²⁰⁹

Významnou roli ve výchově chlapců hrála výuka náboženství. František Ferdinand byl po celý život přesvědčeným, ba přímo bigotním katolíkem. Velký podíl na tom měl doktor teologie a katolického práva, pozdější vídeňský biskup **Gottfried Marschall** (1840-1911).²¹⁰ Kněz si získal arcivévodovu důvěru, nebyl pro něj pouze učitelem, nýbrž i přítelem. Díky svému rozhledu, stykům ve vysoké vídeňské společnosti, osobním vlastnostem a mimořádnému pedagogickému nadání, se stal brzy oblíbeným v celé rodině arcivévody Karla Ludvíka.²¹¹ Naučil mladého Františka Ferdinanda hledat ve víře odpovědi na životní problémy, vyvaroval se však toho, aby byl arcivévoda netolerantní k jiným náboženstvím.²¹²

Dalším důležitým předmětem, se kterým se měli arcivévodové seznámit, byla historie. Pro její výuku byl vybrán německý katolický konvertita, historik a žurnalista **Onno Klopp** (1822-1903), který emigroval do Rakouska v roce 1866 s posledním hannoverským králem

---

²⁰⁸ HAMANNOVÁ, 1996, s. 212-214; PERNES, 1994, s. 42-43.

²⁰⁹ Jiří Pernes uvádí příklad výběru učitele češtiny Ferdinanda Čenského, přesvědčeného českého vlastence, který se dostal k tomuto úkolu na základě žádosti Degenfelda veliteli vojenské akademie ve Vídeňském Novém městě o vyhledání vhodného kandidáta, který by „chtěl“ malé arcivévody vyučovat. Tamtéž, s. 44.

²¹⁰ GATZ, 1983, s. 477-478.

²¹¹ SOSNOSKY, 1929, s. 5.

²¹² FRANZEL, 1964, s. 26.

Jiří V.²¹³ Byl silně protiprusky zaměřený, ale naopak vyzdvihoval „božské poslání“ habsburské dynastie a její slavnou minulost. Klopp byl rozhodným odpůrcem maloněmeckého sjednocení, a vzdělával proto arcivévodu ve velkoněmeckém duchu.²¹⁴ Dějepisnou látku nezprostředkovával Františku Ferdinandovi prostřednictvím učebnice, protože podle jeho názoru neexistovala taková, která by mohla dostatečně oslavit habsburský rod, ale v přednáškách, ovlivněných jeho vlastními názory.²¹⁵ Později byly tyto přednášky knižně zpracovány.²¹⁶

Výraznou osobností, která ovlivnila Františka Ferdinanda nejen v jeho mládí, ale i v pozici následníka trůnu byl jeho učitel ústavního práva **Max Wladimir von Beck** (1854-1943), který zastával v letech 1906 až 1908 post ministerského předsedy Předlitavska. Beck vyučoval arcivévodu až od jeho devatenácti let. Byl složitou osobností, v jejímž myšlení se střetaly dvě koncepce – politika, který si uvědomoval potřebu parlamentně-demokratických reforem pro konsolidaci mnohonárodnostního státu, a starorakousky smýšlejícího byrokrata. Přátelství mezi ním a Františkem Ferdinandem skončilo kvůli opatřením, která Beck prosadil ve funkci ministerského předsedy, především kvůli zavedení všeobecného volebního práva v Předlitavsku roku 1907. To bylo konzervativnímu následníkovi trnem v oku, protože posílilo neněmecký a liberální charakter říšské rady na úkor konzervativních stran. Nebyla to ale jediná příčina jejich rozchodu. Beck se rovněž snažil najít *modus vivendi* s Maďary v hospodářských otázkách.²¹⁷

4.2 Politické představy

Není možné přesně určit, jaké představy o budoucí formě habsburské monarchie vycházející z okruhu následnickových spolupracovníků, nesly autorství samotného arcivévody a jaké byly dílem jiných osob. Důležitou okolností je fakt, že znalosti Františka Ferdinanda v oblasti politiky a práva nebyly natolik dobré, aby dokázal vzít v úvahu všechny faktory, které bylo potřeba v mnohonárodnostní říši vyřešit. Narozdíl od korunního prince Rudolfa

---

²¹³ Hannoversko bylo po bitvě u Langensalzy násilně anektováno Pruskem. Jiří V. pak pobýval s rodinou ve vídeňském a pařížském exilu do své smrti v roce 1878.

²¹⁴ FRANZEL, 1964, s. 27-28.

²¹⁵ SOSNOSKY, 1929, s. 5.

²¹⁶ *Deutschland und die Habsburger*. Aus dem Nachlaß herausgegeben und bearbeitet von Dr. phil. Leo König, Graz/Wien 1908; *Politische Geschichte Europas seit der Völkerwanderung – Vorträge* (2 Bände), Mainz 1912.

²¹⁷ ABLEITINGER, 1974, s. 28-33.

se ale pokoušel o víceméně samostatnou politiku vůči císaři a pečlivě se připravoval na okamžik, kdy po smrti Františka Josefa usedne na trůn.²¹⁸

Tento postup umožnilo několik okolností. Bohaté dědictví po Františkovi V. d'Este ho roku 1875 učinilo finančně nezávislým. Císař navíc stárl, a přestože stále aktivně ovlivňoval dění v monarchii, nebránil tomu, aby kolem následníka trůnu vzniklo další mocenské centrum. Důležitou roli přitom hrálo, že František Josef oceňoval (i přes vzájemné spory a neshody) organizační schopnosti svého synovce a jeho nadšení pro armádu. Od roku 1908 mu proto svěřil vedení vojenských manévřů a v roce 1913 ho jmenoval do funkce generálního inspektora spojených ozbrojených sil. Svoje budoucí záměry demonstroval arcivévoda zřízením vlastní vojenské kanceláře v bývalém sídle Evžena Savojského, vídeňském Belvederu, v roce 1896. Belveder nebyl pouhou vojenskou kanceláří, stal se druhým mocenským centrem říše. Karl Renner s nadsázkou nazval Rakousko-Uhersko té doby nikoli monarchií, nýbrž „dyarchií“.²¹⁹

V popředí zájmu Františka Ferdinanda zůstávala rozhodná snaha zachovat jednotu říše. Ve svých názorech na prostředky, které by k tomu vedly, byl ale velmi nejistý a ovlivnitelný podněty od těch, kteří se stali součástí tzv. belvederského kruhu.²²⁰ Neznamenal to však, že by důvěřoval všem. Velký podíl na hledání „vhodných“ osob, které by arcivévodovi poskytly cenné informace o poměrech v různých částech monarchie a návrhy na řešení regionálních i celorepublikových problémů, měl od roku 1906 následníkův pobočník **Alexander Brosch von Aarenau** (1870-1914),²²¹ který byl ve vedení belvederské vojenské kanceláře vystřídán v roce 1911 **Carlem Bardolffem** (1865-1953).²²² Brosch si dobře uvědomoval důležitost tisku pro propagaci následnickových plánů, a proto navázal spolupráci se šéfredaktorem křesťansko-sociálního vídeňského deníku *Reichspost* **Friedrichem Funderem** (1872-1959).²²³

Kolem Belvederu se scházeli představitelé různých politických směrů. Přednost dával arcivévoda kontaktu s německými konzervativci,²²⁴ velké sympatie ho však pojily také k vůdci Křesťansko-sociální strany **Karlu Luegerovi** (1844-1910). Spjoval ho s ním protimaďarský, ale též protižidovský kurz. František Ferdinand mohl využívat křesťanské

²¹⁸ František Ferdinand d'Este se stal následníkem trůnu po smrti korunního prince Rudolfa, tzn. v roce 1889. Srv. KANN, 1976, s. 26-27.

²¹⁹ KRONENBITTER, 2003, s. 272-273.

²²⁰ WANDRUSZKA – URBANITSCH (ed.), 1975, s. 96.

²²¹ Alexander Brosch byl nejen schopný voják, ale také výborný organizátor. Díky němu docházely do vojenské kanceláře následníka trůnu spisy vojenských ministerstev, generálního štábu i zprávy vojenských atašé. GALANDAUER, 2000, s. 146-149.

²²² BROUCEK, 1995, s. 112-113.

²²³ Srv. CHLUMECKY, 1929, s. 290-293.

²²⁴ Svůj konzervativní postoj chtěl vyjádřit i přijetím jména František II.

sociály jako politickou opozici proti předlitavské vládě, která se pokoušela nacházet kompromisy s Uhrami. V podpoře Tyrolské konzervativní strany viděl zase následník příležitost, jak zažehnat italskou iredentu v této korunní zemi. S německými liberály ho spojovaly otázky týkající se revize dualismu a posílení postavení habsburské monarchie v zahraničněpolitických vztazích. Kontakt s arcivévodou navázal dokonce publicista **Paul Samassa** (1848-1941), příslušník Všeněmeckého sjednocení Georga Schönerera. Samassa zprostředkovával styky arcivévody s uherskými Sasy **Edmunda Steinackera** (1839-1929) a nechal se belvederským kruhem ovlivnit natolik, že opustil své všenněmecké smýšlení a stal se příznivcem velkorakouské myšlenky.²²⁵ V Uhrách využíval František Ferdinand kontaktů s nemad'arskými stranami proti mad'arským liberálům a independistům.²²⁶ Jediný politický proud, který u Františka Ferdinanda nenalezl sympatie, byla sociální demokracie.

Je zajímavé sledovat důvody spolupráce následníka trůnu s představiteli různých politických proudů. František Ferdinand totiž představoval pro politiky vhodnou alternativou vůči císaři a vládě. Nikdo nepochyboval o tom, že monarchii se ctižádostivým arcivévodou v čele čekají velké změny. Ze stejného důvodu se k němu přimykali rovněž vysocí hodnostáři počítající s brzkou změnou na trůnu.²²⁷ Motivace arcivévody k součinnosti s širokým politickým spektrem byla řízena jeho pragmatickým politickým myšlením. Podobně se stavil také k zavedení všeobecného volebního práva v Uhrách, nebo k myšlence trialismu. Robert Kann srovnal na základě této politické praxe arcivévodu s Felixem Schwarzenbergem. Rozdíl mezi nimi viděl především v úkolech, které vyplývaly z vnitropolitické situace habsburské monarchie. Ve Schwarzenbergově éře bylo nutné demonstrovat postavení Rakousko-Uherska jako velmoci v zahraniční politice. František Ferdinand si na přelomu 19. a 20. století plně uvědomoval úskalí nacionalismu, který ochromoval politický život monarchie, a byl přesvědčen o nutnosti vnitřních reforem. K tomu však potřeboval klid, a proto usiloval za každou cenu o udržení míru. Arcivévoda měl ale se Schwarzenbergem společné to, že jejich cílem byly konzervativní reformy realizované na ústavním základě, které neměly nastolit nový liberální či pokrokový řád, nýbrž postupně umožnit návrat k absolutismu.²²⁸ Podle Edmunda Steinackera: „*Eine Rekonstruktion der Monarchie, eine Reform des Dualismus hielt er für unbedingt geboten, war entschlossen an sie heranzutreten, wenn irgend möglich in Gute unter Einhaltung der gesetzlichen Formen, wenn aber notwendig mit Gewalt, mit Blut und Eisen.*“²²⁹

---

²²⁵ KRONENBITTER, 2003, s. 276-278.

²²⁶ KANN, 1964, s. 192.

²²⁷ KRONENBITTER, 2003, s. 272, 276-278.

²²⁸ KANN, 1964, s. 196-197; KANN, 1976, s. 41; srv. SKED, 1995, s. 163-172.

²²⁹ Cit. dle KANN, 1976, s. 123.

František Ferdinand se cítil především jako Velkorakušan. Byl příslušníkem panující dynastie a uvědomoval si její pevné sepětí s podunajskou říší. Theodor von Sosnosky charakterizuje arcivévodovo stanovisko: „*Denn das Haus Habsburg und der österreichische Reichsgedanke waren in seinen Augen – und sie waren es wirklich – untrennbare, um nicht zu sagen: identische Begriffe: Habsburg war ohne Österreich nicht denkbar, und Österreich, als Gesamtreich, nicht ohne Habsburg.*“²³⁰

Stejně jako korunnímu princí Rudolfovi záleželo i jeho bratranci na zachování jednotného státu. Narozdíl od Rudolfa si však uvědomoval závažnost nacionalismu.²³¹ Protože se národy monarchie se nemohly vzdát své identity ve prospěch velkorakouské ideje, měla se tato myšlenka stát spojnicí mezi národy a druhou identitou: „*Was Franz Ferdinand als politisches Ideal verschwebte, war ein einheitliches großes Österreich, dann erst als Deutsche, Magyaren, Tschechen usw. fühlen sollten; ein Ideal also, das geradezu das Gegenstück des Habsburgerreichs darstellte, wie es wirklich war.*“²³²

Sosnosky skepticky dodává, že i František Josef měl v době svého nástupu rovněž představy o jednotící rakouské myšlence. V průběhu své vlády však pochopil, že nacionálnímu tlaku nezabrání, rezignoval na svoje původní stanovisko a stal se oportunistou, lavírujícím mezi politickými a národními silami.²³³

V arcivévodových politických představách zaujímala důležité místo též katolická církev. Byla úzce spojena s habsburskou dynastií. Ve srovnání s Josefem II., který podřídil církev státu, byl v druhé polovině 19. století katolicismus ústředním prvkem sebevyjádření panující dynastie. František Ferdinand vědomě katolicismus posiloval, byl pro něj kulturní obranou proti liberalismu a iredentismu. Neměl se však stát samostatnou silou, která by zasahovala i do politických záležitostí, proto by ho podřídil kontrole císaře a státního aparátu.²³⁴ Roli katolického náboženství v myšlení arcivévody vystihuje také jeho přístup k hnutí *Los von Rom*, které se zformovalo kolem roku 1897. Karel Kramář správně vystihl, že protiklerikální hesla jsou pouze zástěrkou a že „*Los von Rom*“ znamená rovněž „*Los von Österreich*“ a realizaci všenněmeckého snu o připojení německých oblastí Rakousko-Uherska k Německému císařství. Proto také hnutí rezonovalo především v českých Sudetech. František

---

²³⁰ SOSNOSKY, 1929, s. 67.

²³¹ WEISSENSTEINER, 1999, s. 176.

²³² Tamtéž.

²³³ Tamtéž, s. 68.

²³⁴ KRONENBITTER, 2003, s. 276.

Ferdinand proti němu veřejně vystoupil tím, že vyjádřil podporu Katolickému školnímu spolku, vzniklému jako katolická reakce na „Los von Rom“.²³⁵

4.3 Maďaři

František Ferdinand d'Este bývá často charakterizován jako odpůrce Maďarů. V tomto smyslu je upozorňováno na jeho pobyt v Šoproni jako velitele devátého husarského pluku v letech 1890 až 1892 a povýšenou ignoranci maďarských vojáků k arcivévodovi, neznalému maďarštiny.²³⁶ Arcivévoda však nepociťoval žádnou osobní nenávist k Maďarům jako národu. Šlo spíše o jeho negativní stanovisko k uherské politice. Nesnášel maďarský liberalismus, povýšenost a separatistické tendence. Pro císaře i následníka bylo rozhodující udržet jednotu habsburské monarchie. František Josef byl však narozdíl od svého synovce přesvědčen, že to lze zajistit pouze respektováním dualistického systému.²³⁷ František Ferdinand vinil z utužování dualismu vůdce maďarských liberálů **Istvána Tiszu** (1861-1918), a to natolik, že i přes Broschovo přemlouvání mu nikdy nebyl ochoten poskytnout audienci.²³⁸

Císař i arcivévoda, jako příslušníci panující dynastie cítili odpovědnost vůči „svým národům“. Tak to vyjádřil i František Ferdinand v dopise císaři: „... *Ich Ungarnhasser – Falsch – ich hasse die antidynastischen und hochverrätherischen Elemente aber ich liebe das Land wie jedes andere. Aber weil ich als Thronfolger meine Pflicht kenne und für das Land sorgen muß ist es meine Pflicht das Land und meine Dynastie von Unglücken zu bewahren.*“²³⁹ Ve stejném duchu objasňuje nálepku arcivévody jako „nepřítele Maďarů“ Wladimir Aichelburg: „*Sein Ungarnhaß war besonders sprichwörtlich. Wie ist es aber zu erklären, daß zahlreiche Ungarn in seiner Umgebung waren, daß er sie in seinem Hofstaat beschäftigte, daß er ungarischen Künstlern Aufträge gab und sich von ihnen porträtieren ließ? Franz Ferdinand war die ungarische separatistische Politik ein Dorn im Auge, genauso wie jeder übertriebene Nationalismus, sei es der Tschechen oder der Deutschen.*“²⁴⁰

---

²³⁵ Jan Galandauer dokazuje, že tato arcivévodova demonstrace byla jednou z příčin, které vedly k označení následníka za „čechizátora“. GALANDAUER, 1993, s. 211-217.

²³⁶ PERNES, 1994, s. 73-80; GALANDAUER, 2000, s. 38-40.

²³⁷ KANN, 1976, s. 122.

²³⁸ Tiszův dualistický kurz navazoval na politiku jeho otce, Kálmána Tiszy, jehož „reformní poslání“ vyzvihoval korunní princ Rudolf. István Tisza nebyl rozhodně uherským separatistou a ve vnitřní politice Uher si uvědomoval nutnost nalezení kompromisu se všemi sociálními a národnostními třídami, protože věděl, že jakákoli obstrukce v uherské sněmovně ohrožuje dualismus. Srv. KONTLER, 2008, s. 271-272.

²³⁹ Cit. dle KANN, 1976, s. 125.

²⁴⁰ AICHELBURG, 1989, s. 56.

Proti maďarskému nacionalismu a separatismu se následník snažil bojovat několika způsoby.²⁴¹

Změnu na politické scéně mělo umožnit zavedení všeobecného volebního práva. Tím by se do maďarského parlamentu dostaly i nemaďarské národy. Přesto však tyto národy neměly vytvořit vládní stranu. Měly mít na sněmu zastoupení odpovídající jejich početní velikosti a představovat protiváhu maďarských stran, zejména radikálním liberálům a Straně nezávislosti, která získala ve volbách roku 1905 pod vedením Ference Kossutha výraznou většinu.

Zcela pragmaticky vyhledával proto arcivévoda kontakt s opozicí maďarských vládních stran. Jednak s představiteli nemaďarských národů v Uhrách – Milanem Hodžou (Slováci), Edmundem Steinackerem (Sasové), Iuliem Maniem a Vaidou Voevodem (Rumuni), Vladimírem Frankem (Chorvati) – a jednak s maďarskými opozičními stranami – Józsefem Kristóffym (Liberální strana) a Jánosem Zichym (Lidová strana). Na rozdíl od příslušníků nemaďarských národů nepatřili Kristóffy a Zichy přímo mezi arcivévodovy rádce a nemohli příliš ovlivňovat jeho rozhodování. Maďarské opozičníky bral František Ferdinand spíše jako „nepřátele svých nepřátel“, než aby jim plně důvěřoval.

Vhodná příležitost pro uskutečnění reformy volebního práva se naskytla za Fejérváryho vlády (1905-1906), v níž zastával **József Kristóffy** (1857-1928) post ministra vnitra. Ochota liberálního politika ke spolupráci s arcivévodou byla vedena pragmatickými důvody. Nový úřednický kabinet byl totiž jmenován po vládní krizi, způsobené vítězstvím stoupenců uherské nezávislosti ve volbách roku 1905 a jejich přemrštěnými politickými požadavky, jimiž sledovali co největší oslabení dualismu. Ministerský předseda **Géza Fejérváry** (1833-1914) byl kapitánem císařovy tělesné stráže, a proto od něj panovník očekával loajální chování. Radikální parlamentní koalice vyzvala ale župy k pasivní rezistenci a hrozila vojenská intervence Vídně. V této situaci se vláda snažila převzít vlastní iniciativu a porazit podle Kristóffyho návrhu vzbouřence demokratickou volební reformou.²⁴² Pro její

---

²⁴¹ Všechna řešení byla nakonec shrnuta v nástupnickém programu arcivévody (Thronwechsel), sestaveného asi v letech 1910-1911, který se především zabývá uherskou otázkou. Autory programu byli následníkoví poradci. Především hrabě **Ottokar Czernin** (1872-1932), sympatizant absolutismu, radikálního autokratismu a militantismu, **Alexander Brosch von Aarenau** a **Carl Bardolf**, armádní důstojníci, právníci **Heinrich Lammasch** (1853-1920) a **Friedrich Tezner** (1856-1929), historik **Gustav Turba** (1864-1935) a politik **Johann von Chlumecky** (1834-1924), který se mimo jiné zasloužil o moravské vyrovnání v roce 1905. Originál plánu se nachází v pozůstalosti Františka Ferdinanda – HHStA, Depot Hohenberg, Nachlass – Franz Ferdinand d'Este, kt. 167.

²⁴² V pozůstalosti Františka Ferdinanda se nacházejí dva anonymní komentáře ke Kristóffyho volební reformě. Prvním je zhodnocení polemiky mezi Kristóffym a Tiszou. Kristóffy obhájí nutnost reformy, protože jinak by došlo ke stagnaci uherského politického života, nejsou tedy „nepatriotické“. Poukazuje na to, že podobný návrh není první, ale zabývaly se jím už předchozí uherské vlády. „*All' dem gegenüber versucht er darzutun, daß das allgemeine Wahlrecht das einzige Mittel ist, um die nationalen, nationalistischen, kulturellen und wirtschaftlichen Zustände in Ungarn zu bessern, das Parlament mit dem wahren Willen des Volkes in*

uskutečnění uzavřela dohodu se sociálními demokraty, levými liberály a maďarskými sedláky. Císař však rozehnal parlament silou a přistoupil na dohodu s radikály. Ti museli garantovat stávající ústavu a dualistický systém.²⁴³

K oslabení dualistické struktury říše měly přispět i jiné změny. Zasedání delegací mělo být stálé. Delegace také neměly být pouze „výborem“ obou parlamentů, nýbrž se stát skutečným zákonodárným tělesem.²⁴⁴ Vedle nich měl být zřízen výkonný orgán, spojující Předlitavsko a Zalitavsko. Tím by byl úřad říšského kancléře, vlastně ministerského předsedy Předlitavska, zatímco v Uhrách neměl být identický titul vůbec vytvořen.²⁴⁵ Samozřejmě byla společná armáda a zahraniční politika. V nástupnickém programu Františka Ferdinanda je přesně stanoveno, jak by měly být tyto změny prosazeny. Přednost byla dána ústavní cestě, ale za předpokladu, že budou vykonány do šesti měsíců, což byla lhůta, do níž se měl nechat nový panovník korunovat uherským králem.²⁴⁶ Pokud by se tak nestalo, byl následníkovi doporučen oktroj.²⁴⁷ Bylo však pravděpodobné, že takovýto postup vyvolá v Uhrách revoluci. Autoři programu v tomto případě výslovně navrhuji intervenci Vídně.²⁴⁸

Einklang zu bringen, der Stagnation auf allen Gebieten abzuhelpfen und die Arbeitsfähigkeit des Abgeordnetenhauses mit Erfolg zu sichern. Ebenso bekämpft Kristóffy die Behauptung, daß die durch die Wahlreform zur Macht gelangende Volksmenge eine Gefahr für die Dynastie und für die Großmachtstellung der Monarchie bilden würde. Kristóffy verteidigt sodann die grundlegenden Bestimmungen seines Entwurfes, unterzieht den Entwurf der Agrarier einer scharfen Kritik, verteidigt die landwirtschaftlichen Arbeiter und gelangt zu dem Schluß, ein einzelner sei nicht imstande, Ungarn über toten Punkt hinweg zu helfen, auf welchem es angelangt ist. Hiezu ist die Kraft von Millionen notwendig, die nur durch das allgemeine, gleiche geheime Wahlrecht geschaffen werden kann.“ Druhé memorandum poukazuje na to, že Kristóffyho návrh nezakládal „všeobecné a rovné“ volební právo, protože ho omezil 24. rokem věku a znalostí čtení a psaní. Tím by široké selské a dělnické vrstvy byly o toto právo připraveny. Jeho dohoda se sociálními demokraty by tedy nevycházela vstříc velkému počtu jejich voličů. Kristóffyho záměr především byl zapojit do politiky střední vrstvy. „(...) diese Schichte ist natürlich nicht sozialdemokratisch, noch dynastiefeindlich, sie hat das einzige Bestreben, Besitz zu erwerben und wenn sie dies erreicht, wird sie zur konservativsten und verlässlichsten Grundlage der Monarchie in Ungarn. (...) Es steht daher nicht, als ob der Kristóffy'sche Entwurf radikal oder revolutionär wäre. Ja im Gegenteil, er muß als antisozialistisch betrachtet werden, denn – und dies ist Tatsache – wenn die Regierung für die sozialdemokratische Partei nicht direkt einige Bezirke ausrundet, wird auf Grund dieses Wahlrechtes kein einziger Sozialdemokrat ins Parlament gelangen.“ Kristóffy v. Csejte Josef: Wahlreform. Wahlrechtskampf. HHStA, Depot Hohenberg, Nachlass – Franz Ferdinand d'Este, kt. 114.

²⁴³ Srv. KONTLER, 2008, s. 272-273.

²⁴⁴ „Gemeinsame Verhandlungen beider Delegationen (Ministerreden z. B. werden nur einmal vorgetragen): Verhinderung dessen, daß z. B. die ungarische Delegation eine gemeinsame Abstimmung vereitelt. Abstellung des Usus, daß die Minister der Reichsteile in den Delegationen erscheinen (was zuerst nur in Ungarn sich einbürgerte), wodurch letzteren der Stempel eines Ausschusses des Parlaments statt der selbständigen gesetzgebenden Körpers aufgedrückt wird.“ Cit. dle: SOSNOSKY, 1929, s. 89.

²⁴⁵ „Hiedurch wird gleichzeitig die Stellung des Ministers des kaiserlichen Hauses als quasi „Reichkanzler“ präsentiert, ohne daß gleich mit seiner Ernennung dazu in Ungarn Opposition hervorgerufen wird.“ Cit. dle: Tamtější, s. 80.

²⁴⁶ Zakotveno v uherské ústavě Leopoldem II. roku 1791.

²⁴⁷ Řešení okrojem, ale i zavedení všeobecného hlasovacího práva v Uhrách prosazoval nejradikálněji hrabě Ottokar Czernin. Jan Galandauer rozlišuje přístup k tomuto opatření jako k nouzovému řešení u jiných následnickových poradců a očividný krok k zavedení absolutismu u Czernina. Není zcela jasné, k jaké straně se přiklání František Ferdinand. Srv. GALANDAUER, 2000, s. 211.

²⁴⁸ Srv. Thronwechsel, in: SOSNOSKY, 1929, s. 81, 101-102.

Dalším konkrétním zásahem proti dualismu byla změna státoprávního uspořádání celého státu. V úvahu připadaly tři možnosti – federalismus, trialismus (respektive subdualismus), a reforma samosprávy.

Z cesty do Spojených států v roce 1893 si František Ferdinand odnesl představu možného uspořádání své budoucí říše po vzoru americké federace. Tento model měl být aplikován na monarchii a říše by byla federalizována podle korunních zemí. Otázkou je, jestli mohla být tato představa uskutečnitelná. Arcivévoda ji založil na faktu, že americkou federaci drží pohromadě její anglosaský charakter. Tuto úlohu by v případě habsburské monarchie podle něj plnil německý prvek. Překážku arcivévodových plánů ovšem tvořilo odlišné historické formování obou zemí a odlišná státní myšlenka. Rakousko-Uhersko bylo státem s dlouhou a složitou historií. Dříve samostatné korunní země byly spojeny v personální unii a v době osvětského absolutismu postupně správně slučovány. Patrné byly odstředivé tendence Uherského království, které vyústily v dualismus. Zatímco Spojené státy americké byly založeny na teorii „tavicího kotle“ (melting pot), tzn. asimilaci přistěhovalého obyvatelstva, a tím vytvoření jednotné americké identity, v habsburské monarchii se začaly formovat identity jejích jednotlivých národů, které postupem doby převážily vědomí společných prvků státu – dynastie, úřednictva a armády.²⁴⁹ Americká konfederace se navíc neskládala z historických celků. V Rakousko-Uhersku vznikl velký rozpor mezi národním a historicky-zemským vědomím. František Ferdinand uvažoval v rámci monarchie o dvou identitách – národní a říšské, Spojené státy však byly spojeny pouze jednou – americkou. Americká vzájemnost byla také posílena revolučním vznikem státu, americký svět byl světem, který osvobozoval. Naopak o habsburské monarchii se stále více hovořilo jako o „žaláři národů“.²⁵⁰

Kromě Ameriky uvažoval následník a jeho spolupracovníci i o švýcarském vzoru. Ani ten však nebyl pro monarchii ideální. Němci, Francouzi, Italové a Rétorománci přijali švýcarskou identitu již ve 13. století, Švýcarsko je tudíž jedním historickým celkem. Habsburská monarchie byla oproti němu tvořena několika historickými celky.²⁵¹

Další alternativou federativního řešení byla idea „Velkého Rakouska“ Aurela Popoviciho, nikoli na bázi historických korunních zemí, ale na etnickém principu.²⁵²

Trialistické vyrovnání připadalo v úvahu se dvěma národy – Čechy a Chorvaty.²⁵³ Muselo by být však založeno na naprosté loajalitě vůči vídeňské vládě a císaři. To, že tato

---

²⁴⁹ Úřednictvo i armáda se začaly postupně nacionalizovat.

²⁵⁰ Srv. STACHEL – ORNIG – WEILER, 2004.

²⁵¹ SOSNOSKY, 1929, s. 68.

²⁵² Viz kapitola 2.7.

²⁵³ O konkrétních okolnostech bude pojednáno u jednotlivých národů.

loajalita nebyla bezpodmínečná, dokazovala arcivévodovi byla tzv. Rijecká rezoluce z roku 1906, kvůli níž začal o úspěchu trialismu v režii Vídně pochybovat.²⁵⁴ Jak vážně následník o trialismu uvažoval, komentuje Theodor von Sosnosky: „*Wenn der Thronfolger mit dem Trialismus aber auch bis zu einem gewissen Grade sympathisieren, so war es doch nicht viel mehr als eine Lieberei, ein Flirt: seine alte, unausrottbare Liebe blieb doch »Groß-Österreich«.* Es mußte ja nicht genau nach dem radikalen Rezepte Popovici's ins Werk gesetzt werden...“²⁵⁵

František Ferdinand se stavil negativně k „propocionálním“ řešením.²⁵⁶ Kromě toho, že podle něj znamenala další decentralizaci, hrál v jeho odmítnutí určitě roli i sociální původ jejich navrhovatelů (např. personální princip Karla Rennera).²⁵⁷ Bylo to další hledisko, které rozdělovalo arcivévodu a jeho někdejšího učitele Maxe Wladimira Becka. Beck naopak přikládal zdravému rozvoji samosprávy velký význam.²⁵⁸

4.4 Slované

Na Františka Ferdinanda je občas nahlíženo jako na „čechofila“. Toto tvrzení se dá srovnat s pohledem na korunního prince Rudolfa jako „slovanofila“. U arcivévody byla představa jeho obliby k **Čechům** vyvolána zejména tím, že v Čechách často pobýval a měl zde rozsáhlé statky v oblastech s českým živlem, vedle Konopiště také například Chlum u Třeboně. Manželka následníka Žofie Chotková pocházela také ze starého českého šlechtického rodu. O skutečném postoji Františka Ferdinanda k Čechům si lze však udělat představu pouze tehdy, když uvážíme s jakými „Čechy“ udržoval arcivévoda kontakty. Především to byla česká aristokracie, která sice smýšlela česky, ale v zemském slova smyslu, jinak byla též „černožlutá“. Spolupracovníky a přáteli následníka trůnu se stali významní čeští

²⁵⁴ V „Thronwechsel“ je od trialismu už v podstatě upuštěno: „*Den Trialismus aber nur deshalb zu fördern, weil er in Ungarn anscheinend gefürchtet wird, hätte um so weniger Motivierung, als Oesterreich damit von der Küste gänzlich abgeschlossen und ein Binnenland wird, was die größten wirtschaftlichen Nachteile für die Erblande im Gefolge hätte.*“ Cit. dle: SOSNOSKY, 1929, s. 86. Na tomto příkladu se také zjevně ukazuje, proč nesouhlasil následník s Aehrenthalovou koncepcí dualismu. Ta se totiž snažila Uhry naopak motivovat rozšířením námořního obchodu. Viz kapitola 2.8, srv. KRONENBITTER, 2003, s. 274. K oslabení Maďarů mělo spíš přispět udělení statusu korunní země Bosně a Hercegovině: „*Es erübrigt daher nur, Bosnien Herzegovina als Reichsland weiter zu belassen. Hiedurch wird jeder Streit vermieden, eine neue gemeinsame Angelegenheit zwischen den beiden Reichshälften geschaffen, was ja nur erwünscht sein kann, andererseits aber der Vorwand zur gründlichen Reformierung der Delegationen gefunden, in welchen die Abgeordneten Bosniens und der Hercegowina eine perzentuelle Vertretung erhalten müssen.*“ Cit dle: Tamtéž, s. 87.

²⁵⁵ SOSNOSKY, 1929, s. 75.

²⁵⁶ Viz s. kapitola 2.12.

²⁵⁷ Friedrich Weissensteiner dává do souvislosti Popoviciho knihu, vydanou roku 1906, a sociálně-demokratický program reformy habsburské monarchie, vyslovený na brněnském sjezdu strany v roce 1899. Ačkoli byly plány rozdílné, je patrné, že myšlenka federativní reformy se stávala na přelomu století stále aktuálnější a přicházela z různých prostředí. Srv. WEISENSTEINER, 1999, s. 190-191.

²⁵⁸ GOTTAS, 1976, s. 30.

velkostatkáři. Byli to především: hrabě **Ottokar Czernin** (1872-1932), blízký následníkův poradce, jeden z autorů nástupnického programu a ministr zahraničí v první světové válce; hrabě **Jindřich Clam-Martinic** (1826-1887), vůdce českých konzervativců v říšské radě ve Vídni; odpůrci parlamentarismu hrabě (od 1915 kníže) **Jaroslav Thun-Hohenstein** (1864-1926), následníkův švagr a později opatrovník Ferdinandových a Žofiiných dětí, a hrabě **Arnošt Silva-Tarouca** (1860-1936); kníže **Karel Schwarzenberg** (1859-1913); český místodržící, nejvyšší hofmistr Františka Ferdinanda a předseda předlitavské vlády v letech 1898 až 1899 hrabě (od 1911 kníže) **František Thun-Hohenstein** (1847-1916).²⁵⁹ Mimo český konzervativní velkostatek se mu pro spolupráci z občanských stran zdáli nejvhodnější národní socialisté. Z českých Němců udržoval s arcivévodou styky liberální politik a právník **Joseph Maria Baernreither** (1845-1925). Společnou řeč nedokázal František Ferdinand přirozeně nalézt s mladočechy a se socialisty, nejvíce však brojil proti projevům českého národního radikalismu, stejně jako německého, maďarského a dalších národů.²⁶⁰

Iniciativa k dohodě přitom nebyla pouze záležitostí koruny, popř. českého místodržícího Františka Thun-Hohensteina, ale též představitelů českých občanských stran – Kramáře, Švehly, Šmerala i Masaryka. Nutnost česko-německého vyrovnání si uvědomovaly obě strany. Nikdo totiž nedokázal definitivně rozhodnout, jestli má být budoucnost českého národa zajištěna v rámci mocnářství, nebo samostatném národním státě. Česká společnost však hledala „zrádce národní věci“. Nejznámějším případem je tzv. Švihova aféra - několik schůzek národního socialisty Karla Švihy s arcivévodou na konopišťském zámku, které vyústily v soudní vyšetřování. Ačkoli byl Šviha shledán nevinným, musel odstoupit z politického života.²⁶¹

František Ferdinand neuvažoval o trialistickém vyrovnání s Čechy. Jeho skepsi k tomuto řešení způsobil zřejmě fakt, že vnitřní situace těchto korunních zemí byla provázena ostrými národnostními konflikty. Snažil se tedy se svými českými poradci projednat hlavně otázku vnitrozemského česko-německého vyrovnání. Jeho hlavními exponenty v této otázce byli Ottokar Czernin, Joseph Maria Baernreither a František Thun.

Czernin navrhoval, podobně jako v Uhrách, zamezit národnostním třenicím oktrojem. Státem řízené vyrovnání se mělo týkat zvláště jazykové otázky. Novelizován měl být pro tento účel článek 19 prosincové ústavy o všeobecných právech státních občanů v tom smyslu, že jako státní řeč (*staatliche Vermittlungssprache*) bude v západní části monarchie zavedena němčina, zatímco ostatní jazyky by byly navzájem rovnoprávné, ale neměly

²⁵⁹ GALANDAUER, 2000, s. 208-226.

²⁶⁰ Srv. Tamtéž, 2000, s. 226-227.

²⁶¹ KÁRNÍK, 2007, s. 247-249.

by postavení státního jazyka. Případné nepokoje, které by vznikly a které předpokládal, měly být potlačeny silou. Stoupenec autokratismu Czernin odmítal jakákoli demokratická řešení. Ostře proto napadl memorandum Baernreithera, které mu následník poslal k vyjádření.²⁶²

Joseph Baernreither ve svém plánu načrtl kraje podle národnostního klíče. Byl přitom inspirovanán kroměřížskou ústavou, která byla kompromisem mezi německým požadavkem na zřízení národnostně ohraničených správních celků a českým přáním udržet země Koruny české v historických hranicích. František Ferdinand se však obával, že rozdělení zemí na jazykově ohraničené okresy vyvolá ostřejší národnostní bouře mezi Čechy a Němci a povede k atomizaci říše. V českém prostředí byl proto ochoten řešit národnostní konflikt i personálním principem.²⁶³

O česko-německém vyrovnaní se zmínil v korespondenci s arcivévodou i František Thun-Hohenstein, jež právě nastupoval do úřadu českého místodržícího, nebyl si však jistý formou. Spekuloval proto i o státněpolitickém vyrovnaní (trialismu) a úloze panovníka v rámci celé říše i českých zemí. František Ferdinand se ale obával omezení postavení monarchie vydáním samostatné české ústavy a raději všechny pokusy o kompromisní řešení ignoroval.²⁶⁴

Právě z důvodu obav o další tříštění Předlitavska a kvůli ohrožení své myšlenky na zavedení němčiny coby státního jazyka napadl arcivévoda Badeniho pokus o jazykové vyrovnaní v roce 1897. O čtyři roky později napsal ministerskému předsedovi Ernstu Koeberovi: „den Čechen absolut nicht nachzugeben!“²⁶⁵

Vztah Františka Ferdinanda k české otázce můžeme tedy uzavřít v tom smyslu, že nezbytnost jejího řešení si arcivévoda plně uvědomoval, neměl však pevné představy o jeho podobě.

---

²⁶² KANN, 1976, s. 132-133, 144.

²⁶³ Viz s. 2.6; Srv. KANN, 1976, s. 144; Baernreither si do svého deníku poznamenal rozhovor s arcivévodou: „*Sehr ausführlich über den böhmischen Ausgleich. Er ist gegen die nationale Abgrenzung der Bezirke und zeigte unverholene Freude, als ich ihm sagen mußte, daß die Abgrenzung Schwierigkeiten mache. Er ist der Meinung, daß nach der Abgrenzung der nationale Streit an der Grenze beider Nationalitäten umso heftiger entbrennen werde. Auch gegen die Kreisvertretungen. Dagegen sprach er sich für eine »ausgesprochene und ausgebildete Autonomie innerhalb des Landesausschusses« aus, womit er wohl die Trennung der Verwaltung nach dem Personalitätsprinzip meinte. Im allgemeinen machte es mir den Eindruck, daß ihn die Sache sehr beschäftige, mehr einseitig informiert sei [sic] und den Stoff nicht übersah.*“ Cit. dle: Tamtéz, s. 94.

²⁶⁴ Tamtéz, s. 152; K myšlenke české korunovace se vrací autoři nástupnického programu. Vidí ji jako možnost opozice proti Maďarům, protože uherská korunovace by proběhla až po české. Zároveň se ale měla uskutečnit korunovace na rakouského císaře, která by obě předchozí zastínila. „*Trotz der unleugbaren Unterstützung der staatsrechtlichen separatistischen Bestrebungen der Tschechen, welche durch eine Krönung des Herrschers mit der Wenzelskrone in Prag eintritt, könnte, gleichfalls um die ungarische Königskrönung ihrer bisherigen Bedeutung zu entkleiden, die Krönung hätte jener in Prag ins Auge gefaßt werden; diese Krönung hätte jener in Budapest zu folgen. Die Absicht des Monarchen, sich in Prag krönen zu lassen, wird, um Empfindlichkeiten zu schonen, zweckmäßigerweise erst nach der in Budapest vollzogenen Krönung zu verlautbaren sein; es wird überdies noch von der Lage der politischen Verhältnisse in Böhmen abhängen, ob die Krönung in Prag überhaupt ernstlich in Betracht gezogen werden kann.*“ Cit. dle: SOSNOSKY, 1929, s. 101.

²⁶⁵ WEISSENSTEINER, 1999, s. 185-186.

S **haličským problémem** se arcivévoda plánoval vyrovnat v rámci federativního členění „Velkého Rakouska“. Uvědomoval si přitom, že Poláci jsou ostře proti rozdělení Haliče na západní a východní. Popření historických hranic země, která uměle vznikla až během dělení Polska, zřejmě nehrála větší roli, důležitější byl fakt, že by se Poláci ve Východní Haliči dostali vůči Rusínům do pozice menšiny.²⁶⁶

Ze slovanských národností Uher, s kterými byl arcivévoda v kontaktu, byli významní Slováci. Následníkovým exponentem z jejich řad se stal poslanec na uherském sněmu za Slovenskou národní stranu **Milan Hodža** (1878-1944). Jeho korespondence se šéfem následníkovy vojenské kanceláře Alexanderem Broschem, odráží úlohu slovenského národního hnutí jako faktoru, se kterým budoucí císař počítal,²⁶⁷ a snahu tohoto národa stát se politickým subjektem, jenž bude moci o svém postavení svobodně rozhodovat vůči maďarskému útlaku.

Hodža nejenže zprostředkovával následníkovi cíle slovenské politiky, ale zpravoval ho rovněž o dění v maďarských a chorvatských politických kruzích. Hodžova „Promemoria“, koncipovaná spolu se sedmihradským rumunským politikem Iuliem Maniem, se dotýká stejných problémů jako následníkův nástupnický program. V úvodu je zdůrazněna nutnost zachovat habsburskou monarchii jednotnou a silnou navenek: *„Vývoj politickej tvárnosti novoveku smeruje k veľkej ríši, k svetovej mocnosti. Malé ríše nemajú budúcnosť. Nielen preto, že ich mocnejší susedia rozdrvia, ale už aj preto, že nemôžu vyhovieť národohospodárskym požiadavkám, ktoré na ne kladie moderné štátne zriadenie. Jednou z podmienok života Habsburskej ríše je zabezpečiť si výlučný politický a hospodársky vplyv na Balkáne. Je to mysliteľné len vtedy, ak ríša jestvuje a vystupuje jako svetová mocnosť. Rozvinutie ríše jako svetovej mocnosti je podmienené vnútornou konsolidáciou. Dualizmus je inštitucionálnou prekážkou každého rozvinutia síl.“*²⁶⁸ Do popředí kladou zavedení všeobecného volebního práva, kterého by bylo možno dosáhnout, vzhledem k současné pozici Maďarů, spíše oktrojem.²⁶⁹ Takovéto opatření však podle Hodži a Mania předpokládá

²⁶⁶ GALANDAUER, 2000, s. 278 ; Srv. kapitola 2.12.

²⁶⁷ Sučany, 13. 11. 1908: „... Pokiaľ ide o úmysel H., zostávam pri tom, že výkon je pre nás a pre ľudovú politiku Dynastie jediným záchranným pásom; pravda, všetko sa musí prenechať moudrému uváženiu H.“ Cit. dle: BIANCHI, 1970, s. 438.

²⁶⁸ Cit. dle: Tamtéž, s. 443.

²⁶⁹ V korespondenci s Broschem popisuje Hodža měnící se přístup maďarských politiků k reformě volebního práva: Budapešť, 7. 3. 1908: „Téměř verím, že se nemožno zbavit dojmu, jako by Andrassy byl jedním z těch málo maďarských štátníků, kteří by byli v stave podat Maďarům volební reformu na stráveni - keby to len chcel. Zdá sa, že historická, politická a filozofická skutočnosť jednoznačne vrhá grófovi svetlo na to, že v dôsledku sociálnom struktury Uhorska je tesné spojenectví s konzervatívnymi demokratickými silami, ukrytými v ľude, pre šľachtu nevyhnutelné, ak sa vôbec nejako chce udržať a uplatniť.“ Cit. dle: Tamtéž, 1970, s. 436. Budapešť, 29. 4. 1910: „... Stav je taký, že vládna strana má všade už všeobecné volebné právo, zatiaľ čo slovenský národnostný volič je pozbavený svojho volebného práva ... Andrassy zostal dlžný odpoveď na interpelácie v tejto veci.“ Cit. dle: Tamtéž, s. 442.

loajalitu předlitavských i zalitavských nemadžarských národů k habsburské dynastii. Dalšími nutnými reformami v Uhrách byly podle těchto politiků postátnění samosprávy, reforma horní sněmovny, se kterou se měla rozšířit i možnost získání šlechtictví pro Nemaďary, posílení středního stavu a jeho získání pro politiku Vídně a reforma delegací, ve kterých by byly zákonnou cestou řešeny takové problémy, jež způsobovaly obstrukce v rakouském i uherském parlamentu.

Chorvatům byl František Ferdinand zpočátku velice nakloněn. Byli mu sympatičtí i jako protivníci Maďarů. Protože Chorvatsko-slavonskému království byla přiznána na základě historického vývoje širší autonomie v rámci Uher (Nagodba 1868), tvořilo přirozený celek k možnému uskutečnění trialismu. Oceňoval také „věrnost“ chorvatského národa Vídně v letech 1848-1849 a jako člen tradičně katolické dynastie nepominul ani fakt, že jsou Chorvaté stejného vyznání.²⁷⁰ V souladu s tímto smýšlením byla pro následníka nejvýhodnější spolupráce s Chorvatskou stranou práva a posléze Čistou stranou práva pod vedením **Josipa Franka** (1844-1911), zaměřenou klerikálně, velkochorvatsky, protisrbsky a propagující trialistické řešení v souladu s Vídní. I arcivévoda viděl Chorvaty jako vůdce sjednocovacího procesu jihoslovanských národů v rámci habsburské monarchie. Předpokládal také, že jejich sjednocení napomůže touha zalitavských Slovanů přiblížit se pokročilejší západní kultuře Předlitavska.²⁷¹ Je nutné podotknout, že arcivévoda chtěl pouze jihoslovanský stát pod habsburským panstvím, neuvažoval například o inkorporaci Srbska, které mělo být ale k Rakousko-Uhersku připoutáno hospodářsky.²⁷² Hlavními motivy

---

²⁷⁰ WEISSENSTEINER, 1999, s. 187; Leopold von Chlumecky ale poznamenává, že záležitosti zemské byly pro arcivévodu nadřazeny náboženským otázkám. Byla šťastná náhoda, že se v tomto případě sešly. CHLUMECKY, 1929, s. 179.

²⁷¹ CHLUMECKY, 1929, s. 178-179.

²⁷² Tamtéž, s. 194-195; V podobném duchu popisuje řešení jihoslovanské otázky v memorandu generál pěchoty a vojenský historik chorvatského původu **Emil Woinovich** (1851-1927). Jeho koncept spočívá v přeměně Bosny a Hercegoviny na korunní zemi, vytvoření Chorvatsko-slavonsko-dalmatského (tzv. trojjediného) království a nakonec včlenění Srbska a Černé Hory do rakousko-uherské mocenské sféry i za cenu násilných opatření. Memorandum je napsáno kolem roku 1908 v souvislosti s anexí Bosny a Hercegoviny. „*Es bleibt also als definitive Lösung nur jene, die Südslavische Bewegung selbst in die Hand zu nehmen und sich an ihre Spitze zu stellen. Diese Lösung wird jedenfalls, wie immer man sie auch versuchen möge, auf innere und äußere Schwierigkeiten stossen (Ungarn, Serbien und Montenegro, ja selbst Rußland, Italien und England) sie müßte daher wohl vorbereitet und in einem geeigneten Moment durchgeführt werden, wo wenigstens Schwierigkeiten durch die Großmächte weniger zu besorgen sind – keinesfalls aber früher, bevor nicht die Wehrkraft die Monarchie auf da überhaupt erreichbare Maximum gebracht worden ist. Letzteres Moment der bei einigen Anstrengungen der Monarchie etwa in 4-5 Jahren eintreten könnte, müßte daher als Ausgangspunkt der Aktion gelten, wenn sonst die potitischen Verhältnisse derselben günstig sind. Bis dahin müßte die Lösung durch innerpolitische Maßnahmen und durch die Diplomatie vorbereitet werden. (...) Kroatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien und die Hercegovina treten als dritte Gruppe zu der bisher dualistischen Monarchie. Diese neue Gruppe müßte innere Autonomie besitzen, was aber Heer, äußere Angelegenheiten und dergleichen anbelangt, mit unlösbaren Klammern an die Zentral-Regierung in Wien gefesselt werden. Es gewänne dann diese Gruppe von nahezu 4 ¼ Millionen Seelen, gestürzt auf die großen Mittel und auf die hohe Kultur Oesterreich-Ungarns, Serbien und Montenegro gegenüber die zusammen kaum halb so viel Seelen zählen und kulturell weit inferior sind, ein solches materielles und hauptsächlich moralisches Uebergewicht, daß die Atraktionskraft derselben*

Františka Ferdinanda pro rakousko-uhersko-chorvatský trialismus tedy bylo: vytvoření další vhodné státoprávní alternativy vůči Maďarům a zakotvení centra sjednocovacího procesu Jihoslovanů v habsburské monarchii, nikoli v Srbsku.²⁷³

Ovšem chorvatská Rijecká a posléze i srbská Zadarská rezoluce²⁷⁴ otřáslы důvěrou Františka Ferdinanda v trialistické řešení. Obě představovaly reakci na selhání dualismu, maďarští liberálové nebyli ochotni kompromisu s Jihoslovany, císař nechtěl do zalitavských záležitostí zasáhnout. Srbové a Chorvati proto hledali jinou možnost ve spojení s maďarskou Stranou nezávislosti a její politikou „Nového kurzu“, která rovněž zklamala. Arcivévoda však pochopil, že „tradiční“ lojalita Chorvatů k habsburské dynastii není bezpodmínečná.²⁷⁵

4.5 Rumuni

Spojenectví arcivévody se sedmihradskými rumunskými politiky nebylo vedeno žádnou obzvláštní sympatií vůči tomuto národu, bylo to spojenectví proti Maďarům.²⁷⁶ Maďarská asimilační politika v Sedmihradsku se totiž stále stupňovala. V roce 1892 sestavili rumunští předáci memorandum pro císaře, které shrnovalo jejich stížnosti na praktiky maďarských úřadů. František Josef jim však odmítl poskytnout audienci. Reakce maďarské vlády byla naproti tomu okamžitá a velmi tvrdá. S autory memoranda proběhly soudní procesy a byli odsouzeni k několika letům vězení.²⁷⁷ Jedním z nich byl také Aurel Popovici, který po propuštění uprchl do Švýcarska a posléze do Rumunska, kde sepsal svou knihu „Die Vereinigte Staaten von Großösterreich“ a navázal kontakt s rakousko-uherským následníkem. Ačkoli se Popovici sám snažil už v roce 1905 seznámit následníka se svým dílem, k jejich osobnímu setkání došlo až o dva roky později, když ho Broschovi doporučil jiný rumunský politik **Alexander Vajda-Voevod** (1872-1950).²⁷⁸ František Ferdinand se z rumunských politiků dále stýkal s **Iuliem Maniem** (1873-1953), předsedou rumunské Národní strany

---

mit der Zeit auch die übrigen Serben an sich ziehen und das Königreich Serbien und Montenegro bald – vielleicht sogar ohne Kampf – absorbieren dürfte. Bedingung hierfür ist jedoch; ein Erzherzog als Vizekönig an der Spitze der Regierung, welche im nationalen Sinn geleitet werden müßte, eigene Finanzgebarung, keine Fremdherrschaft und strenge religiöse Unparteilichkeit.“ Woinovich Emil von: Gedanken über die Lösung der südslavischen Frage, Studie des General der Infanterie von Woinovich, HHStA, Depot Hohenberg, Nachlass – Franz Ferdinand d'Este, kt. 115.

²⁷³ Srv. GALANDAUER, 2000, s. 267-270.

²⁷⁴ V Rijecké a Zadarské rezoluci přistupovali Chorvaté, resp. Srbové na spolupráci s maďarskou Stranou nezávislosti za podmínky, že bude dodržováno chorvatsko-maďarské vyrovnání (Nagodba) z roku 1868 a státoprávně sjednoceno Chorvatsko-slavonské království s Dalmácií. Srbové navíc podmínili spolupráci s Chorvaty uznáním srbského národa za politický.

²⁷⁵ ŠESTÁK a kol., 1998, s. 332-334.

²⁷⁶ SOSNOSKY, 1929, s. 64.

²⁷⁷ TEJCHMAN, 1997, s. 33-34.

²⁷⁸ HLOUSA, 1989, s. 110.

Sedmihradská. Jak Maniu, tak i Vajda-Voevod se stali v poválečném Rumunsku opakovaně ministerskými předsedy, jako sedmihradští Rumuni však zůstávali věrní myšlence Velkého Rakouska. Svůj velkorakouský postoj a přesvědčení o historické úloze habsburské monarchie vyslovil Maniu i v uherském parlamentu: *„Die andere Aufgabe ist eine nach der entgegengesetzten Seite gerichtete im Verhältnis zu jener Aufgabe, die die Monarchie in der Vergangenheit erfüllt hat. In der Vergangenheit nämlich hat sie die Aufgabe gehabt, gegen die östliche Invasion die westliche Kultur zu schützen. Heute jedoch steht die Sache umgekehrt. Heute ist es die Aufgabe Oesterreich-Ungarns, den sogenannten „Drang nach Osten“ aufzuhalten, den Weg jenen nördlichen und westlichen Mächte abzuschneiden, die durch eine gewisse innere Expansionskraft, durch politische Ambition getrieben, bereits nach Osten streben. So sehr ist das die Mission der Oesterr. Ung. Monarchie, daß hiedurch die Uebereinstimmung der, das „europäische Konzert“ genannten Großmächte, in Bezug auf die Gewährleistung der Existenz Oesterreich-Ungarns verbürgt wird, als die Garantie des internationalen Gleichgewichtes, das die Existenz Oesterreich-Ungarns direkt notwendig macht.“*²⁷⁹

Jiné řešení pro rumunskou otázku navrhl Ottokar Czernin, vyslanec v Rumunsku v letech 1913 až 1916. Podle něj se Rumunsko spojené se Sedmihradskem mělo stát součástí habsburské monarchie. K takovému kroku se ale František Ferdinand stavěl realisticky a rozhodně odmítavě.²⁸⁰

4.6 Němci

František Ferdinand uznával rovnost všech národů monarchie, ale přesto prisuzoval rakouským Němcům mezi nimi výjimečné postavení, protože na nich byla založena jeho idea Velkého Rakouska.²⁸¹ Prosazování němčiny jako státního jazyka a velicí řeči neznamenal, že by Němce mezi „svými národy“ upřednostňoval, ale němčina měla podle následníka stmelovací funkci.²⁸² S tím souhlasil i politik a novinář **Leopold von Chlumecky** (1873-

---

²⁷⁹ Julius Maniu: Rede des Abgeordneten in der Sitzung vom ungarischen Parlament vom 19. Februar 1909, HHStA, Depot Hohenberg, Nachlass - Franz Ferdinand d'Este, kt. 114.

²⁸⁰ GALANDAUER, 2000, s. 214; Obdobné řešení lze najít u korunního prince Rudolfa viz kapitola 3.7.

²⁸¹ Z deníku Baernreithera: *„Ich bin ein Deutscher, sagte er, meine Sympathien sind auf Seite der Deutschen, das brauchen Sie nicht weiter zu sagen, aber es ist so. Man sagt, ich sei ein Čeche, das ist nicht wahr. Ich spreche deutsch und bin deutsch. Darauf machte er eine Bemerkung, die besagen wollte, daß ihm alle Nationalitäten am Herzen liegen, daß er aber ein Deutscher sei.“* KANN, 1976, s. 94.

²⁸² František Ferdinand císaři, Schloss Blühnbach bei Werfen, 1908: *„Wo käme man da hin, wenn man nur die betreffende Sprache der Provinz resp. der betreffenden Gegend sprechen dürfte!! wir haben 16! Sprachen in der Monarchie, ich kann nicht alle sprechen und die deutsche Sprache ist die Sprache der Dynastie, der Behörden, der Armee, der gebildeten höheren Classe etc. und muß bei offiziellen Angelegenheiten*

1940), který operoval s argumentem, že na slovanských kongresech si účastníci volí němčinu jako nejlepší dorozumívací prostředek.²⁸³

4.7 Italové

Následník si dobře uvědomoval nebezpečí italské iredenty v Jižních Tyrolech, Dalmácii a Terstu. Odpor k italskému nacionalismu byl ještě posilován jeho antipatií k Trojspolku s Itálií. Podporoval plán **Franze Conrada von Hötzendorf** (1852-1925), který se v roce 1899 stal velitelem 55. brigády v Terstu a roku 1903 byl jmenován velitelem 8. pěší divize v Tyrolsku. Výstavbou opevnění v těchto oblastech a preventivní válkou proti Itálii chtěl zastavit italskou iredentu v jižních částech habsburské monarchie.²⁸⁴

Reformní plány Františka Ferdinanda d'Este jako následníka trůnu se měnily vlivem mnoha osobností, které jej obklopovaly a tvořily sbor jeho poradců a spolupracovníků. Najdeme mezi nimi politiky lobující za svůj národ, mladé armádní důstojníky i přesvědčené konzervativce z řad vysoké aristokracie. Jádrem návrhů reformy tvořila revize dualismu – představa reformované monarchie se však měnila od dualismu přes spolkový stát po vzor Spojených států amerických či Švýcarska, až vykrystalizovala ve „Velké Rakousko“, patnáct federativních států vytvořených podle etnického principu, ale svázaných silnou centrální mocí.

---

angewendet werden. Ich kann z. B. nicht polnisch, wenn ich heute offiziell nach Galizien gehe, muß ich mich auch der deutschen Sprache bedienen.“ Cit. dle: KANN, 1976, s. 88.

²⁸³ CHLUMECKÝ, 1929, s. 286.

²⁸⁴ KODET, 2007, s. 179-181.

5. Arcivévoda, císař a král Karel

5.1 Vzdělání

Karlovo vzdělání oproti předchozím dvěma arcivévodům kombinovalo gymnaziální a domácí výuku. Díky anglickým a francouzským vychovatelům si osvojil jazykové znalosti. V letech 1899 až 1901 navštěvoval Skotské gymnázium ve Vídni, kde se seznámil především s historií a přírodovědnými obory. Císař František Josef však nedovolil, aby arcivévoda ukončil svá gymnaziální studia maturitou, pro zbývající středoškolská léta si měl znalosti prohloubit cestováním a domácím vzděláním, a tak získat náskok oproti svým vrstevníkům.

Roku 1906, po smrti svého otce arcivévody Otty, se Karel stal „druhým následníkem trůnu“ a vzrostla jeho důležitost. V tomtéž roce započal vysokoškolská studia. Sestavením programu jeho studií byli pověřeni hrabě Richard Bienenrth-Schmerling, který v letech 1905 až 1906 zastával post ministra kultu a vyučování, český historik a politik Antonín Rezek²⁸⁵ a pozdější šéf Karlovy kabinetní kanceláře a jeho blízký přítel právník Arthur rytíř Polzer, pozdější hrabě Polzer-Hoditz. Výuka probíhala Praze a pedagogové obou zdejších univerzit (české i německé) docházeli za arcivévodou na Hradčany. Učební plán byl zaměřen především na studium ústavního a správního práva a ekonomických věd.²⁸⁶ O Karlův studijní plán se velice zajímal i jeho strýc František Ferdinand d'Este, protože mladý arcivévoda se měl stát v budoucnu dědicem jím reformované říše, a proto s ním měl sdílet stejné politické představy. Podle pozdějšího svědectví Polzera-Hoditze chtěl, aby se Karel kromě práva předlitavského učil i uherské státní právo.²⁸⁷

Mezi arcivévodovy učitele patřili profesor občanského práva na pražské německé univerzitě **Ivo Pfaff** (1864-1925), profesor státního a správního práva tamtéž **Josef Ulbrich** (1843-1910). Z řad českých univerzitních profesorů padla volba na právníka a národohospodářského politik **Albína Bráfa** (1851-1912) a významného českého historika **Jaroslava Golla** (1846-1929), který měl arcivévodu seznámit s českými dějinami. Antonín Rezek musel vybírat profesory s ohledem na prudké národnostní bouře v Čechách.²⁸⁸, přesto však volba učitelů člena panovnického rodu vyvolávala nesouhlas veřejnosti: „*Ich glaube*

---

²⁸⁵ Antonín Rezek byl od roku 1896 vysokým úředníkem na ministerstvu kultu a vyučování, v letech 1900 až 1903 se stal ministrem pro české záležitosti. Pro vytvoření studijního plánu arcivévody byl povolán zřejmě proto, že byl konzervativním politikem, který se distancoval od českého radikalismu. Srv. KUTNAR – MAREK, 2009, s. 405.

²⁸⁶ BROOK-SHEPHERD, 1968, s. 25.

²⁸⁷ POLZER-HODITZ, 1929, s. 65.

²⁸⁸ Srv. GALANDAUER, 2004, s. 28-30.

dieser Studien des Erzherzogs besondere Erwähnung tun zu sollen, da hierüber ganz unrichtige Vorstellungen in der Öffentlichkeit verbreitet wurden und noch bestehen.“²⁸⁹

Podle Arthura Polzera-Hoditze, který arcivévodu v Praze navštěvoval, nebyl Karel pasivním studentem, o látce přemýšlel a uměl dobře diskutovat. Přednášky profesora Golla ho podnítily uvažovat o smyslu českého, ale i uherského státního práva.²⁹⁰

5.2 Politické představy

Císařovna Zita charakterizovala svého muže slovy: „*Er war vor allem ein praktischer Mann und ein folgerichtig denkender Mann. Seiner grundlegenden Logik und seiner eigenen festen Ansichten über Recht und Unrecht wegen war er in fundamentalen Dingen – wie ein Bemüher um Frieden und die Nothwendigkeit von Reformen – ganz unerschütterlich. Ungeachtet seiner guten akademischen Bildung und seines scharfen Verstandes, war er nicht gerade das, was man einen Intellektuellen nennt. Er gelangte zur Wahrheit eher durch Hausverstand und feines Empfinden, des durch komplizierte Denkprozesse.*“²⁹¹

Karel zdědil po své matce, saské princezně Marii Josephě, hlubokou zbožnost a smysl pro humanitu, nebyl však bigotním katolíkem.²⁹²

Arcivévoda jako příslušník Habsburského domu myslel velkorakously, byl přesvědčen o význačném postavení a stmelující funkci své dynastie, uvědomoval si však nutnost reforem v monarchii.²⁹³ Karel byl seznámen s plány svého strýce, arcivévody Františka Ferdinanda d'Este, na přestavbu monarchie. Podle Zitiných vzpomínek se následník trůnu Karlovi zmínil o svém nástupnickém programu před svým zavražděním.²⁹⁴ Polzer-Hoditz však zaznamenal, že František Ferdinand seznamoval „druhého následníka“ se svými reformními představami daleko dříve.²⁹⁵ Ačkoli podle instrukcí Františka Ferdinanda měl být

---

²⁸⁹ Tamtéž, s. 65.

²⁹⁰ Tamtéž.

²⁹¹ BROOK-SHEPHERD, 1968, s. 74.

²⁹² POLZER-HODITZ, 1929, s. 61.

²⁹³ O svých představách se zmínil v roce 1908 Polzerovi: „*Es war das erstemal, daß der sonst so lebensfrohe und eher optimistisch veranlagte Erzherzog sich sehr düster über die Zukunft äußerte. Er verließ bald das aktuelle Thema der Annexionskrise und erging sich in der Erörterung der Zukunftsmöglichkeiten der Monarchie. Er sprach von der Tradition seines Hauses, die im Festhalten am föderalistischen Prinzip bestünde.*“ Tamtéž, s. 69. V roce 1911 o nich diskutoval s budoucí císařovnou Zitou: „*Der Dualismus ist nicht zu retten. Trialismus aber ist nicht gerecht und geht überhaupt nicht weit genug: Die einzige Lösung ist eine echt föderative, um allen Völkern gleiche Chancen zu geben.*“ BROOK-SHEPHERD, 1968, s. 51.

²⁹⁴ GRIESSER-PEČAROVÁ, 1994, s. 70.

²⁹⁵ POLZER-HODITZ, 1929, s. 61.

jeho nástupnický program²⁹⁶ předán ihned v případě jeho úmrtí synovci, nestalo se tak kvůli zásahu císaře a Karel jej získal až po nástupu na trůn v roce 1916.²⁹⁷

Karel se již jako „druhý následník“ klonil k federativnímu řešení. Příznačný je i jeho přístup k nacionalismu. Nevěřil, že je nepřekonatelný, pokud bude národy spojovat idea velké říše a spravedlivého, naslouchajícího panovníka. Podle Karlova výroku: „*Ein Vater macht zwischen seinen Kindern keinen Unterschied.*“²⁹⁸

Karel se roku 1916 stal následníkem trůnu za mimořádných okolností. Měsíc po smrti jeho strýce vypukla první světová válka, která jeho osudy zásadním způsobem ovlivnila. Arcivévoda ale nebyl připuštěn do čela armády, jak bylo u následníka zvykem; náčelníkem generálního štábu byl jmenován generál Conrad von Hötzendorf. Karel se měl „zaučovat“ pro svoji budoucí roli císaře na frontě i v zázemí. Císař ho totiž mezi službou u vojenských posádek povolával do Vídně a nechával ho vyjadřovat se k referátům ministrů a sekčních šéfů.²⁹⁹

Po smrti Františka Josefa v roce 1916 v sobě Karel soustředil obě funkce – panovníka i vrchního velitele. Nebyla pravda, že byl na svoji novou úlohu špatně připraven či měl nedostatečné vzdělání. Jeho pozice byla však byla ztížena válečnými podmínkami.³⁰⁰ Jako své hlavní cíle po nástupu na trůn vyhlásil uzavření míru a reformu habsburského soustátí.³⁰¹

Okruh Karlových spolupracovníků se neustále měnil.³⁰² Ministerským předsedou byl v době, kdy přebíral vládu, **Ernest von Koerber** (1850-1919), který byl členem několika předchozích vlád. Provázela ho pověst muže kompromisu, známá však byla i jeho nejistota v rozhodování a neschopnost rázně prosadit své mínění.³⁰³ Koerbera záhy nahradil člen poradního kruhu Františka Ferdinanda d'Este hrabě **Jindřich Clam-Martinic** (1863-1932). Jeho nestabilní vláda, složená z názorově nesourodých ministrů, se udržela pouhého půl roku.

---

²⁹⁶ Nástupnický program Františka Ferdinanda upravuje i postavení následníka trůnu arcivévody Karla. Tím František Ferdinand respektoval tzv. renunciaci, kterou podepsal v roce 1900. Srv. SOSNOSKY, 1929, s. 80-81.

²⁹⁷ BROOK-SHEPHERD, 1968, s. 50.

²⁹⁸ Tamtéž, s. 51-52.

²⁹⁹ GALANDAUER, 2004, s. 83-90.

³⁰⁰ BROOK-SHEPHERD, 1968, s. 61.

³⁰¹ Podle Karlova nástupnického manifestu: „*Chci činiti vše, aby hrůzy a oběti války byly co nejdříve zažehnány, aby těžce pohřešovaná požehnání míru byla Mým národům opět získána, jakmile tomu dovolí čest našich zbraní, životní podmínky Mých států a jejich spojenců a vzdor našich nepřátel. Svým národům chci býti spravedlivým a láskyplným knížetem. Chci jejich ústavních svobod a jiných práv vysoko si vážit a rovnosti před právem pro všechny bedlivě stříci.*“ Cit. dle: GALANDAUER, 2004, s. 113. Program, který sestavoval ministerský předseda Ernest von Koerber, obsahoval místo konkrétních rozhodnutí obecné fráze. Naznačoval Karlovy cíle, ale byla to spíše proklamace, kterou se císař k ničemu nezavazoval. Srv. RIEDER, 1981, s. 76.

³⁰² WANDRUSZKA – URBANITSCH, 1975, s. 96-99.

³⁰³ Tamtéž.

Tato vláda, ačkoli byla vedena konzervativním politikem, uskutečnila řadu sociálních opatření.³⁰⁴ Následovaly tři krátké vlády Seidlerova, Hussarkova a Lammaschova.

Na post ministra zahraničí si Karel vybral dosavadního vyslance v Bukurešti hraběte **Ottokara Czernina**. Také Czernin patřil do „belvederského kruhu“ Karlova strýce. Důvodem jeho jmenování byly proklamace hraběte o nutnosti uzavřít mír. Jeho mírová iniciativa byla však podmíněna společným postupem s Německem, což ji v podstatě vylučovalo.³⁰⁵

K blízkým Karlovým spolupracovníkům patřili: nejvyšší hofmistr princ **Konrad Hohenlohe-Schillingsfürst** (1863-1918), šéf kabinetní kanceláře hrabě **Arthur Polzer-Hoditz** (1870-1945), šéf vojenské kanceláře **Ferdinand von Marterer** (1862-1919) a bývalý ministr zahraničí a Karlův nejvyšší komorník hrabě **Leopold Berchtold** (1863-1942), dále také **Heinrich Lammasch** (1853-1920), **Josef Redlich** (1869-1936), **Friedrich Wilhelm Foerster** (1869-1966) a **Ignaz Seipel** (1876-1932). Spojoval je pacifismus, snaha co nejdříve ukončit válku a neprodleně řešit národnostní otázku v monarchii.

5.3 Maďaři

Předpokladem pro federativní reformu říše, jak si ji Karel představoval, bylo zrušení dualismu. Nový císař znal nástupnické plány svého strýce, které počítaly s odkladem uherské korunovace, což by nezavazovalo panovníka přísahat na uherské státní právo a umožnilo by mu zasáhnout do zalitavských poměrů. Karel sdílel s Františkem Ferdinandem negativní stanovisko k dualistickému zřízení. Polzer-Hoditz, zastánce národnostní autonomie, zpracoval na základě podkladů z belvederské vojenské kanceláře Františka Ferdinanda memorandum, ve kterém se zabýval argumenty, jež by vedly k odkladu korunovace. Upozorňoval především na kolizní normy rakouské a zalitavské ústavy. Počítá mezi ně příslušnost Dalmácie, zákonodárné právo delegací a státoprávní postavení armády. Před možnou korunovací se k těmto sporným záležitostem měly vyjádřit obě vlády. K odůvodnění takového opatření dodává: „*In den beiden Handschreiben wäre zu sagen, daß Seine Majestät angesichts der angeführten Widersprüche in den beiderseitigen Verfassungsgesetzen es vor Gott, vor seinem Gewissen und vor seinen Völkern nicht verantworten könnte, sich auf eine Einhaltung dieser einander widersprechenden Gesetze feierlich zu verpflichten.*“³⁰⁶

---

³⁰⁴ Tamtéž, s. 83-84.

³⁰⁵ BIHL, 1974, s. 38-39.

³⁰⁶ POLZER-HODITZ, 1929, s. 172.

Uherský ministerský předseda István Tisza předložil však Karlovi hned po jeho nástupu na trůn prohlášení, ve kterém nový císař sliboval uherskou korunovaci v co nejbližším termínu. Karel Tiszovu nátlaku podlehl a podepsal.

Je otázka, co vedlo Karla k tak rychlé rezignaci na revizi dualismu. Podle svědectví Polzera-Hoditze Tisza zastihl císaře Karla nepřipraveného a příliš brzy po smrti svého prastrýce. Císař chtěl v první řadě ukončit válku a uherský ministerský předseda argumentoval tím, že uherská korunovace je „krokem k míru“: „*Císař František Josef teprve před několika hodinami vydechl naposledy, císař Karel hluboce pohnut stál ještě u már svého prastrýce. Sotva měl čas, aby si uspořádal myšlenky, a již před ním stál hrabě Tisza a žádal závazné rozhodnutí, jež mělo pro vládu mladého císaře zásadní význam...*“³⁰⁷ Císařovna Zita však tvrdila, že podpis Tiszou zformulovaného prohlášení nebyl unáhleným rozhodnutím a že Karel zvážil důsledky svého odmítnutí: „*Císař věděl, co dělá, byl si vědom i formálních důsledků pro své reformní plány. Ale právní argumenty byly nezvratné a bylo nutné si pospíšet. Souhlasil, protože chtěl rychle ukončit válku. Jistým způsobem znamenal Tisza a jeho zkosnatělé představy o Uhrách přirozeně zkázu všech dalekosáhlých císařových plánů. Napětí mezi národnostmi představovalo největší problém monarchie. Ale císař se domníval, že tyto otázky lze odložit na dobu míru. Ve válce tvořily Uhry pilíř dualistické monarchie. Tisza byl muž ze železa, držící tento pilíř.*“³⁰⁸ Kdyby císař neschválil budapešťskou korunovaci, riskoval by také, že by bylo Předlitavsko odtrženo od uherské potravinové základny: „*Graf Tisza betonte gegenüber dem Kaiser, daß er nach ungarischem Recht bis zur Krönung nur Erbkönig von Ungarn sei und als solcher Gesetze weder erlassen noch auch nur verlängern könne. Einige Gesetze, darunter wirtschaftliche, die für den Krieg lebenswichtig waren, verloren bis zum Ende des Jahres ihre Gültigkeit. Dies war die Ursache der Eile. Nicht einmal die ganzen sechs Monate durften unter diesen besondern Umständen ungenützt vergehen. Der Kaiser konsultierte sogleich seine Berater. Sie alle unterstützten Tiszas Argument und erklärten die Angelegenheit für dringlich. Daraufhin stimmte der Kaiser zu.*“³⁰⁹

I Tisza měl však důvody ke spěchu kvůli vnitřní situaci v Uhrách. V prvních letech války neschvaloval imperiální plány Conrada von Hötzendorf týkající se anexí na Balkáně. Včlenění dalších nemadžarských národů by ještě více oslabilo maďarský živel v Zalitavsku. V průběhu války si Tiszova Liberální strana i představitelé ostatních uherských politických stran (Strana nezávislosti Mihály Károlyiho, radikální demokraté Oszkára Jásziho, křesťanští

³⁰⁷ Cit. dle: GALANDAUER, 2004, s. 124.

³⁰⁸ Cit. dle: GRIESSER-PEČAROVÁ, 1994, s. 102-103.

³⁰⁹ Cit. dle: BROOK-SHEPHERD, 1968, s. 65.

socialisté i sociální demokraté) uvědomili, že je pro ně životně důležité, aby zachovali vídeňské vládě loajalitu a společně s ní dovedli válku do vítězného konce. Dobře věděli, že v případě porážky centrálních mocností by si vítězné státy rozdělily oblasti Uher s výraznými národnostními menšinami, což by znamenalo ztrátu dvou třetin veškerého území Zalitavska.³¹⁰

Korunovace proběhla 30. prosince 1916. Karel později využil korunovační přísahy k dvěma pokusům o návrat na uherský trůn v roce 1921.³¹¹

Také v Uhrách však ve válečných letech rezonovala myšlenka na federativní uspořádání. Jejím tvůrcem byl představitel radikálního liberalismu **Oszkár Jászi** (1875-1957), který na počátku roku 1918 vydal knihu s názvem „A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok“ (Svržení dualismu a Spojené státy podunajské), ve které se nechal inspirovat Popoviciho „Spojenými státy Velkého Rakouska“. Jászi upřednostňoval autonomní republiky podle etnického principu, které budou spojeny do federace podle švýcarského vzoru. Společnými orgány by byly spolkový parlament a spolková vláda. Jászi byl o nutnosti a historickém předpokladu vytvoření podunajské federace hluboce přesvědčen. V roce 1930 poznamenal na účet Masaryka, že československý prezident sice v roce 1918 dobře rozpoznal nezbytnost vytvoření malých nástupnických států, ty mají být však pouze mezistupněm k jejich opětovné integraci. A ještě roku 1944 v memorandu pro Kállayho vládu věřil, že po válce budou vhodné podmínky pro realizaci jeho programu.³¹²

5.4 Slované

Karel si stejně jako jeho předchůdci uvědomoval, že se habsburská monarchie nemůže prezentovat jako německá a uznával převahu Slovanů v jejím rámci: „*Unsere Zukunft liegt im Slawentum (...) denn die Germanen werden immer mehr zurückgedrängt und die Slawen vermehren sich wie die Kaninchen.*“³¹³

Velmi palčivý problém, který bylo potřeba rychle řešit, představovala vyhrocená národnostní situace v **Čechách**. Jak z české, tak i ze strany sudetských Němců vycházely v průběhu války plány na vnitřní reorganizaci českých zemí. Lze je rozdělit do několika skupin: Za prvé to byly federativní plány sociálnědemokratických politiků. **Ernst Viktor**

---

³¹⁰ Srv. KONTLER, 2008, s. 295-300.

³¹¹ V dopise Horthymu napsal: „*Já, korunovaný a pomazaný král, který se nevzdal žádného ze svých práv, jsem si plně vědom povinností, které jsou s tím spojeny, a proto se chci podílet na obnově života země.*“ Cit. dle: GALANDAUER, 2004, s. 305.

³¹² SZARKA – SZÁSZ, 1995, s. 107-109.

³¹³ Cit. dle: HOBELT, 2007, s. 48.

Zenker (1865-1946) navrhl rozdělení celé habsburské monarchie na korunní země a v jejich rámci na etnicky ohraničená území. Podle národnostního principu by říši rozčlenil jiný poslanec říšské rady původem ze Sudet **Rudolf Longman von Auen** (1877-1962). Z českých politiků můžeme jmenovat **Rudolfa Hotowetze** (1865-1945), pozdějšího československého ministra obchodu. Upřednostňoval vyřizovat záležitosti kulturní a jazykové prostřednictvím národních rad, zatímco hospodářství, zahraničí a vojsko by přenechal centrálnímu parlamentu. **František Modráček** (1871-1960) i **Bohumír Šmeral** (1880-1941) vycházeli z představ Karla Rennera. Jejich programy kombinovaly personální a teritoriální autonomii, a to tak, že by rozdělili český zemský sněm na národnostní kurie a zemskou vládu na národní sekce a správní záležitosti mezi zemský sněm a samosprávné národní okresy. Šmeral by navíc v okresech striktně zavedl jako úřední jazyk buď češtinu, nebo němčinu.

Na podzim roku 1916 vyhlásil právní časopis „*Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*“ anketu „*Die Stellung der Kronländer im Gefüge der österreichischen Verfassung*“, v níž byli dotázáni experti z oblasti ústavního práva. Z českých zemí se ankety zúčastnili **Ludwig Spiegel** (1864-1926), **Heinrich Rauchberg** (1860-1938), **František Weyr** (1879-1951), **Rudolf Herrmann von Herrnitz** (1865-1945), **Rudolf von Laun** (1882-1975) a **Friedrich Tezner** (1856–1925). Návrhy kolísaly mezi centralismem, ve kterém by stát dohlížel na samosprávu, a historickou, či etnickou autonomií.

Radikální němečtí politici z českých zemí, z nichž lze jmenovat **Heinricha Friedjunga** (1851-1920), **Karla Hermann Wolfa** (1862-1941) či **Gustava Große** (1856-1935), požadovali většinové německé zastoupení na říšské radě, jehož by dosáhli odtržením Haliče od habsburské monarchie, uzákoněním němčiny jako úředního jazyka, pevnějším vojenským a hospodářským spolkem s Německem a rozdělením českých zemí na české a německé okresy.

Někteří z českých i německých představitelů se přikláněli k vytvoření autonomních historických zemí Čech, Moravy a Slezska, jak navrhoval například **Josef Pekař** (1870-1937) nebo předseda předlitavské vlády **Heinrich Lammasch**. Vyskytly se však také návrhy na povýšení „*Deutschböhmen*“ na úroveň korunní země (**Rafael Pacher** (1857-1936)).³¹⁴

Žádný z českých návrhů na státoprávní uspořádání českých zemí nebyl zaměřen proti Vídni³¹⁵, nýbrž primárně proti českým Němcům. V jejich koncepcích se střetávaly myšlenky na zachování zemí v historických hranicích a jejich rozčlenění podle etnického principu. První

---

³¹⁴ SLAPNICKA, 1995, s. 81-96.

³¹⁵ Jako mezník v postoji českých politiků se uvádí státoprávní prohlášení Českého svazu 30. května 1917. Program sledoval právo na národní sebeurčení a „sloučení všech větví československého národa v demokratický český stát“. Útočil tedy na stávající vládní systém – dualismus, česká politika však zůstávala prorakouská. URBAN, 1982, s. 612.

řešení převládalo, paradoxně by však bránilo vytvoření jednotného československého státu, protože Slovensko by tak zůstalo v rámci zemí Svatoštěpánské koruny. Naproti tomu vytvoření „Deutschböhmen“ by mělo na české provincie neblahý hospodářský dopad. Němci, kteří se nechtěli dostat do pozice národnostní menšiny ani v Čechách ani na říšské radě, se přikláněli ke vzniku národnostních krajů či české a německé korunní země.³¹⁶

České státní právo mělo být potvrzeno rovněž korunovací. Sám Karel o české korunovací uvažoval jako o součásti federativní přestavby říše a protiváze ke korunovací uherské, neměla však zakládat trialismus. Tento akt se však setkal se silnou opozicí ze strany českých Němců, kteří by se v případě akceptování českého historického práva a vytvoření Českého království z Čech, Moravy a Slezska v historických hranicích stali menšinou, i Maďarů, kteří by nepřipustili popření dualismu, a představitelů české emigrace, směřujících své cíle k rozbití monarchie a vytvoření samostatného českého státu.³¹⁷

Vyhrotily se také polsko-rusínské vztahy v Haliči jako reakce na vyrovnání v roce 1914, které se však v praxi neuplatnilo.³¹⁸

Další těžkosti způsoboval jihoslovanský problém. Polzer-Hoditz ve svých pamětech píše, že od počátku války byl předmětem politických diskusí. Jeho řešení bylo složité z toho důvodu, že se týkal obou částí monarchie. I když byla deklarována jihoslovanská jednota, existoval antagonismus mezi ortodoxními Srby a katolickými Chorvaty. Vzrůstající role Srbska jako centra jihoslovanského sjednocení a nárok Itálie na východní pobřeží Jadranu daly otázce mezinárodní rozměr. Nemalé obavy vyvolával také společný postup jihoslovanských a českých poslanců v říšské radě. Největší překážku jakéhokoli smíření s Jihoslovany ale viděl Polzer-Hoditz v dualismu. Postoj císaře Karla k Jihoslovánům popsal slovy: *„Karl wußte, daß von der südslavischen Frage nicht nur der Bestand seines Reiches, sondern auch der Friede anhängig sei, den er mit allen Fasern seines Herzens anstrebte. Aber Graf Stephan Tisza vermochte mit seinem kurzsichtigen Blick die furchtbare Gefahr für Ungarn nicht zu erkennen, die im Beharren auf den Richtlinien seiner Politik dem Reich der Stephanskronen drohte.“*³¹⁹ Roku 1917 v souvislosti s tzv. Sixtovou aférou, pokusem o uzavření separátního míru s Dohodou, navrhl Karel dohodovým státníkům vyřešení jihoslovanské otázky v rámci monarchie. Mělo být vytvořeno autonomní jugoslávské království, skládající se z Bosny a Hercegoviny, Srbska, Albánie a Černé Hory, v jehož čele měl stát rakouský arcivévoda.³²⁰

³¹⁶ Srv. GALANDAUER, 1970, s. 432-435.

³¹⁷ GALANDAUER, 2004, s. 143-145.

³¹⁸ Viz kapitola 2.12.

³¹⁹ POLZER-HODITZ, 1929, s. 229.

³²⁰ Tamtéž, s. 322-323.

Karel se v březnu roku 1917 vyslovil podle svědectví zemského šéfa Bosny a Hercegoviny generála barona **Stjepana Sarkoviće** (1858-1939) pro rakousko-uhersko-jihoslovanský trialismus. Ve stejném smyslu byla formulována i deklarace jihoslovanských poslanců na prvním zasedání obnovené říšské rady. Všechna slovinská, chorvatská a srbská území se měla spojit do jednoho státu, který měl být součástí habsburské monarchie. Císař i ministr zahraničí Burián se s postupující válkou obávali vzrůstajícího srbského vlivu a byli si vědomi toho, že reforma jižních provincií monarchie musí být provedena co nejdříve. Iniciativ pro jejich nové státoprávní uspořádání bylo několik. O připojení Bosny a Hercegoviny k Uherské koruně se pokusil v souladu se zájmy uherské buržoazie hrabě Tisza. Jeho návrh byl při jeho návštěvě Sarajeva odmítnut.³²¹ Podle Sarkoviće měl být vytvořen subdualistický stát, sjednocující Chorvatsko, Dalmácii a Bosnu a Hercegovinu v rámci Zalitavska. Tento plán nebyl přijat ani předlitavskou vládou, která odmítala odtržení Dalmácie, ani uherskou, která se obávala posílení jihoslovanského vlivu. Předseda jihoslovanského klubu říšské rady Slovinc **Anton Korošec** (1872-1940) deklaroval na základě sebeurčení národů vznik samostatného jihoslovanského státu pod habsburským panstvím.³²²

5.5 Němci

Válka s sebou přinesla vyostření německého nacionalismu a touhu Němců, hlavně sudetských, po připojení k Německému císařství. Po opětovném svolání říšské rady 30. května 1917 začali Němci, ve snaze získat ve sněmovně většinu, stupňovat radikální státoprávní požadavky (viz oddělení Haliče, národnostní kraje v českých zemích, zavedení němčiny jako úředního jazyka, pevnější vazby k Německu). Taková opatření by ovšem mohla být prosazena pouze oktrojem, který upřednostňovala Clam-Martinicova vláda, proti němuž se Karel ale ostře postavil.³²³

Největší nebezpečí iredenty hrozilo od dvou národů monarchie – u **Rumunů** v Sedmihradsku a **Italů** v Tyrolech, Přímoří a Dalmácii. Navíc jak Rumunsko, tak Itálie byly ve válečném stavu s Rakousko-Uherskem. Ještě na počátku roku 1917 však představitelé

---

³²¹ Polzer-Hoditz se k Tiszově pokusu vyjádřil velmi kriticky: „*Er glaubte bis zuletzt noch an die Möglichkeit einer Lösung der südslavischen Frage im ungarischen Sinn und an die Möglichkeit einer Verhinderung der neoslavischen Absichten.*“ Tamtéž, s. 225.

³²² PISAREV, 1970, s. 186-193.

³²³ HOBELT, 2007, s. 47-58.

obou národů vyjádřili podporu habsburskému rodu a vyhlásili setrvání v rámci mnohonárodnostní říše.³²⁴

5.6 Karlův federalizační manifest

Vrcholem Karlových federalizačních snah byl manifest vydaný 16. října 1918, který vyhlášoval rozdělení monarchie na spolkové státy podle národnostního principu. Počítá i s možným obnovením Polska a jeho spojením s Haličí a přiznáním zvláštního statutu Terstu. Dokument ale zároveň potvrzuje územní integritu Uherského království, což federalizaci omezovalo pouze na rakouskou část.

Program nebyl dílem okamžiku. Už s nástupem nového císaře na trůn byla zřízena zvláštní oddělení v rámci prezidia ministerské rady, ministerstva vnitra i ministerstva obrany, která měla vypracovat návrhy na realizaci federace. Dále existovalo velké množství memorand od jednotlivých osobností veřejného života, které byly již výše zmíněny. Tato stanoviska však nepřinášela jednoznačné řešení. V popředí stála česká a jihoslovanská otázka. Karel se velmi obával realizace národnostních krajů v českých zemích, které měly být předobrazem německých, slovinských a italských krajů v jižních provinciích. I kdyby byly provincie spojeny silnou centrální mocí, vzrostlo by nebezpečí německé iredenty.³²⁵

K rychlému vydání federativního manifestu mohly vést dva důvody. Jan Galandauer zdůrazňuje na základě Karlových poválečných poznámek, že rozhodnutí bylo vydáno kvůli zahraničněpolitickým okolnostem, když Dohoda podmiňovala zachování habsburské monarchie její federalizací.³²⁶ Helmut Rumpler podotýká, že Karel bral ohled také na vznik německé diaspory v národních státech.³²⁷

Nedostatek manifestu spočíval rovněž v tom, že se nezabýval postavením menšin. Příznačné je, že se menšinová politika, kterou i na mírové konferenci ve Versailles zastínil princip sebeurčení národů, stala vážným problémem nástupnických států Rakousko-Uherska.³²⁸

Prvotním cílem Karlovy politiky bylo uzavření míru. Uvědomoval si také nezbytnost reformy monarchie zohledňujících v první řadě národnostní princip. Válečnými okolnostmi vynucená korunovace v Uhrách mu znemožnila zasáhnout do zalitavských poměrů. Karel byl

---

³²⁴ Srv. GALANDAUER, 2004, s. 134-135.

³²⁵ RUMPLER, 1995, s. 127.

³²⁶ GALANDAUER, 2004, s. 258.

³²⁷ RUMPLER, 1995, s. 134.

³²⁸ Tamtéž, s. 138.

obeznačen s nástupnickým programem svého strýce Františka Ferdinanda d'Este, od počátku své vlády též pověřil vypracováním návrhu na nové uspořádání říše centrální orgány. V Předlitavsku stálo v popředí především vyřešení česko-německého antagonismu v českých zemích a jihoslovanské sjednocení. Karel se přikláněl především k federativnímu řešení, nevyhýbal se však ani diskusím o trialismu s Jihoslovany. V separátních mírových návrzích, přednesených Dohodě prostřednictvím švagra Sixta Bourbonského, se Karel dotkl i možnosti vytvoření „velké Jugoslávie“ v rámci Rakousko-Uherska. Nejdemokratičtější řešení představoval císařův manifest z 16. října 1918, který však zůstal pouhou proklamací.

Závěr

Cílem předkládané práce není popis životních osudů posledních tří nadějí habsburské dynastie na záchranu rakousko-uherského soustátí. Srovnáním jejich politických priorit a objektivních možností k nezbytné státoprávní reformě je řešena otázka, zda existovala šance zabránit rozpadu tohoto mnohonárodnostního státu.

Těmto Habsburkům bylo společné „velkorakušanství“, protože právě tento ideál mohl podle nich překlenout pestrou národnostní strukturu země. Habsburská dynastie byla pro ně pojítkem říše. Byla to však dynastie německého původu, a tak se i následníci cítili být příslušníky německého etnika, které podle jejich názoru bylo předurčeno vést a kultivovat ostatní národy, především slovanské.

V otázce postavení Uher v rámci monarchie zastávali následníci odmítavé stanovisko k dualismu, ne však k Maďarům. Nesprávný je proto výklad protimaďarského antagonismu Františka Ferdinanda d'Este. Negativně se ale stavěli k maďarské asimilační politice nemad'arských národů.

Při řešení problému česko-německých národnostních sporů se odkláněli od zřízení národnostně ohraničených krajů, protože si byli vědomi nebezpečí německé iredenty k Německému císařství. Korunní princ Rudolf nesouhlasil ani s Taaffeho „drobečkovou“ politikou a arcivévodové František Ferdinand a Karel si zase byli vysoce vědomi nebezpečí, které vyplývalo z neuskutečnění národnostního vyrovnání v Čechách, a upřednostňovali vznik federalizovaných států na etnickém principu.

Zodpovědně přistupovali následníci i k jihoslovanské otázce. V úvahu připadaly tři modely. Korunní princ Rudolf byl stoupencem expanzivní politiky Rakousko-Uherska na Balkán, kterou ale neviděl jako imperiální, nýbrž kultivační s cílem „vzdělat“ zdejší slovanská etnika. U Karla se setkáváme s návrhem na vytvoření „velké Jugoslávie“ pod svrchovaností habsburské monarchie. Trialismus s Chorvatskem nebo „trojjediným“ královstvím (Chorvatsko, Slavonie, Dalmácie) ovšem podle něj nepřicházel v úvahu, protože by narušil stávající dualistickou strukturu monarchie. K trialismu se naopak zpočátku přikláněl František Ferdinand, neboť ho viděl jako prostředek ke zrušení dualismu. Předpokladem ale pro něj byla bezpodmínečná loajalita Jihoslovanů k habsburské dynastii a centrální vládě a v tomto měl být zklamán. O trialismu uvažoval ve válečných letech i císař Karel. Třetí teorií, které připadala v úvahu, bylo federalistické řešení podle korunních zemí či etnického principu. Nejpropracovanějším konceptem byly „Spojené státy Velkého

Rakouska“ Aurela Popoviciho, jednoho z poradců Františka Ferdinanda d'Este. Federalizaci podle etnického klíče naznačuje i federalizační manifest císaře Karla.

Pokud bychom srovnávali programy následníků trůnu s ostatními koncepty a ústavními úpravami, došli bychom k následujícímu závěru:

Korunní princ Rudolf si jistě uvědomoval závažnost vzrůstajícího nacionalismu, věřil však, že je pouze záležitostí doby a může být přirozeně překonán. Nejvíce se tak přibližoval reformním modelům maďarských liberálů – Wesselényiho, Kossutha, Etvöse, Deáka. Sám maďarský liberalismus velmi obdivoval a viděl ho jako politický vzor pro západní polovinu říše. Plány uherských liberálů počítaly s ideou jednoho uherského politického národa a předpokládaly, že takovýto „národ“ bude možné, po překonání nacionálních bouří, vytvořit v celé monarchii.

František Ferdinand d'Este byl v národní otázce realista. Nevěřil, že nacionalismus je momentální ideologií. Bojoval proti němu pokusem o vytvoření nadnárodní rakouské identity po vzoru Spojených států amerických (anglosaský charakter), nebo Švýcarska (společné historické vědomí). Každý obyvatel monarchie by tak měl dvě identity – svého etnika a „velkorakouskou“. Této představě nejvíce vyhovovaly federativní modely podle konceptů Františka Palackého či Aurela Popoviciho. V otázce jihoslovanské jednoty mu bylo blízké pojetí Chorvata Juraje Josipa Strossmayera, které předpokládalo spojení Jihoslovánů v rámci habsburské monarchie.

Vzhledem k probíhající světové válce byly priority arcivévody a později císaře a krále Karla odlišné a patřilo mezi ně především ukončení války. Už v pozici následníka se projevoval jako pacifista a federalista. Neviděl však nacionalismus jako nepřekonatelný. Chtěl být otcovským panovníkem, jehož osoba bude „jeho národy“ spojovat. Byl tedy pro federalizaci, ale provedenou shora. Jeho představy by se opět blížily Popoviciho modelu.

Všichni tři následníci by nepochybně byli pro centralistickou ústavu, v níž by Vídeň dohlížela na samosprávu jednotlivých provincií. Dualismus neschvalovali v jakékoli formě, ani upravený např. podle návrhu Aloyse Lexy von Aehrenthal. Dualistické státoprávní uspořádání říše viděli jako překážku ke svým reformám. Jejich představy byli vzdáleny od sociálnědemokratických programů, především Karla Rennera, který byl založen na personálním principu. Stejně tak „proporcionální řešení“ (např. Moravský pakt) bránila podle nich jednotě říše.

Jestliže bychom chtěli spekulovat, kdo z nich by mohl být nejvhodnější alternativou v čele mnohonárodnostní říše, byl by to zřejmě císař Karel, který se vlády skutečně ujal. Přitom bychom vzali v úvahu jeho politické představy – nebyl přehnaným liberálem jako

korunní princ Rudolf, ani konzervatistou jako František Ferdinand, který svá „demokratizační“ opatření zaměřoval spíše účelově (viz např. všeobecné volební právo v Uhrách) a nebránil se vládě oktrojem. Karel byl člověkem chápajícím historickou úlohu Rakousko-Uherska a jeho sepětí s habsburskou dynastií, přitom přístupným k reformám, člověkem hluboce nábožensky a humánně smýšlejícím a přesvědčeným pacifistou. Byl rovněž velice oblíbený u veřejnosti, přičemž nemalou úlohu hrála jeho žena a početná rodina. Nebýt válečných událostí, které vedly k rozpadu středoevropské monarchie, možná by se stal stejným ztělesněním habsburské monarchie jako jeho prastrýc František Josef I.

Prameny a literatura

Prameny nevydané:

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

HHStA, Nachlass – Kronprinz Rudolf, kt. 15 a 16.

HHStA, Depot Hohenberg, Nachlass Franz Ferdinand d'Este, kt. 114 a 167.

Prameny vydané:

BIANCHI, Leonard (ed.): *Listy Milana Hodžu šéfovi vojenském kancelárie následníka trónu Františka Ferdinanda v letech 1907-1911*, in: Historický časopis XVIII/1970, s. 427-447.

FUREK, Adam (ed.) - Společnost pro církevní právo: *Právní předpisy ČR upravující právní postavení církví a náboženských společností a další související otázky 1918-1855* [online], Praha 1999, 2000. Dostupný z WWW: <<http://spcp.prf.cuni.cz/lex/20-1861.htm>>.

HAMANN, Brigitte (ed.): *Kronprinz Rudolf: „Majestät, ich warne Sie...“ Geheime und private Schriften*, München-Zürich 1998.

KADLECOVÁ, Marta – MATES, Pavel (ed.): *Vybrané dokumenty dějin státu a práva na území ČSSR*, Brno 1979.

PRIBRAM, Alfred Francis (ed.): *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879-1914 nach den Akten des Wiener Staatsarchivs, Erster Band*, Sien - Leipzig 1920.

SZEPS, Julius (ed.): *Kronprinz Rudolf: Politische Briefe an einen Freund 1882-1889*, München-Leipzig 1922.

Rukopisné práce:

HLOUSA, Wolfgang: *Das Föderalisierungskonzept von Aurel C. Popovici „Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich“*, Diplomarbeit, Wien 1989.

Tisk:

Národní listy

Monografie:

- AICHELBURG, Wladimir: *Erzherzog Franz Ferdinand und Arstetten*, Wien 1989.
- BERÁNEK, Jiří: *Tajemství lóží. Svobodné zednářství bez legend a mýtů*, Praha 1994.
- BIBL, Viktor: *Kronprinz Rudolf. Die Tragödie eines sinkenden Reiches*, Leipzig – Budapest, 1938.
- BLED, Jean-Paul: *Kronprinz Rudolf*, Wien-Köln-Weimar 2006.
- BROOK-SHEPHERD, Gordon: *Um Krone und Reich. Die Tragödie des letzten Habsburgerkaisers*, Wien-München 1968.
- FRANZEL, Emil: *Franz Ferdinand d'Este. Leitbild einer konservativen Revolution*, Wien-München 1964.
- GALANDAUER, Jan: *František Ferdinand d'Este. Následník trůnu*, Praha-Litomyšl 2000.
- GALANDAUER, Jan: *Karel I. Poslední český král*, Praha 2004.
- GIESSER-PEČAROVÁ, Tamara: *Zita. Poslední císařovna*, Praha 1994.
- GOTTAS, Friedrich: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära (1875-1890)*, Wien 1976.
- HAMANNOVÁ, Brigitte: *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 1996.
- HAMANNOVÁ, Brigitte: *Rudolf Habsburský. Princ rebel*, Praha 2006.
- HLAVAČKA, Milan – PEČENKA, Marek: *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*, Praha 1999.
- HOBSBAWM, Eric J.: *Národy a nacionalismus od roku 1780. Program, mýtus, realita*, Brno 2000.
- HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009.
- CHLUMECKY, Leopold von: *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*, Berlin 1929.
- KANN, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Zweiter Band. Ideen und Pläne zur Reichsreform*, Graz-Köln 1964.
- KANN, Robert A.: *Erzherzog Franz Ferdinand Studien*, Wien 1976.
- KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*, Praha 2008.
- KOŘALKA, Jiří: *František Palacký (1798-1876). Životopis*, Praha 1998.
- KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.

- KÜHL, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*, München 1958.
- KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 2009.
- MACAN, Trpimir: *Dějiny Chorvatů. Přehled*, Praha 2000.
- MALÝ, Karel: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 2004.
- MOLNÁR, Viktor: *A Rudolf szobor története*, Budapest 1908.
- PELIKÁN, Jan a kol.: *Dějiny Srbska*, Praha 2004.
- PERNES, Jiří: *Život plný nepřátel aneb dramatický život a tragická smrt následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este*, Praha 1994.
- POIER, Klaus: *Minderheitenfreundliches Mehrheitswahlrecht: rechts- und politikwissenschaftliche Überlegung zu Fragen des Wahlrechts und der Wahlsystematik*, Wien 2001.
- POPOVICI, Aurel Constantin: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig 1906.
- PRAŽÁK, Richard: *Lajos Kossuth*, Brno 1994.
- RIEDER, Heinz: *Kaiser Karl. Der letzte Monarch Österreich-Ungarn 1887-1922*, München 1981.
- RICHTER, Werner: *Kronprinz Rudolf von Österreich*, Zürich-Leipzig 1941.
- RÓNAY, Jacint: *Napló-töredék*, 5, Pozsony 1885.
- RUMPLER, Helmut: *Österreichische Geschichte 1804 – 1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien 2005.
- RYCHLÍK, Jan: *Dějiny Bulharska*, Praha 2000.
- SCHELLE, Karel a kol.: *Právní dějiny*, Plzeň 2007.
- SCHMIDT, Rainer F.: *Graf Julius Andrássy. Vom Revolutionär zum Außenminister*, Zürich 1995.
- SKED, Alan: *Úpadek a pád habsburské říše*, Praha 1995.
- SOSNOSKY, Theodor von: *Franz Ferdinand. Der Erzherzog-Thronfolger. Ein Lebensbild*, München-Berlin 1929.
- STELLNER, František: *Poslední německý císař*, Praha 1995.
- STOURZH, Gerald: *Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848 – 1918*, Wien 1985.

- ŠESTÁK, Miroslav a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998.
- ŠTAIF, Jiří: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851*, Praha 2005.
- TEJCHMAN, Miroslav: *Dějiny Rumunska*, Praha 1997.
- URBAN, Otto: *Česká společnost 1848 – 1918*, Praha 1982.
- URBAN, Otto: *Kroměřížský sněm*, Praha 1998.
- WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (ed.): *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Bd. II. Verwaltung und Rechtswesen*, Wien 1975.
- WEISSENSTEINER, Friedrich: *Franz Ferdinand. Der verhinderte Herrscher*, München-Zürich 1999.
- WIERER, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*, Graz-Köln 1960.
- ZÖLLNER, Erich: *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte*, Wien 1988.

Články a studie:

- ABLEITINGER, Alfred von: *Max Vladimír Freiherr von Beck*, in: Tausend Jahre Österreich. Eine biographische Chronik, Wien 1974, s. 28-33.
- ADAMOVIČ, Karolina: *Idea federalismu Františka Palackého – inspirace pro evropskou integraci*, in: Acta Universitatis Carolinae. Iuridica 1-2/2004, s. 127-132.
- BALÁSZ, Eva H.: *Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie*, in: Österreich in Geschichte und Literatur, Wien 15/1971, s. 134-146.
- BIHL, Wolfdieter: *Von Aehrenthal bis Czernin*, in: Tausend Jahre Österreich. Eine biographische Chronik, Wien 1974, s. 33-39.
- BINDER, Harald: „Galizische Autonomie“ – ein streitbarer Begriff und seine Karriere, in: Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě, Brno 2006, s. 239-265.
- BROUCEK, Peter: *Reformpläne aus dem Beraterkreis Erzherzog Franz Ferdinands und Kaiser Karls*, in: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Wien 1995, s. 111-121.
- BRÜCKMÜLLER, Ernst: *Österreichbegriff und Österreichbewusstsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche*, in: Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute, Wien 1996, s. 253-288.

DIÓSZEGI, István: *Reformpläne auf der Regierungsebene*, in: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Wien 1995, s. 69-76.

ESBACH, Carsten: *Nation und Nationalität im Werk von Karl Renner und Otto Bauer*, in: *Soziologie. Forschung und Wissenschaft*, Bd. 21: *Nation und Nationenbildung in Österreich-Ungarn, 1848 – 1938: Prinzipien und Methoden*, Wien 2006, s. 73-85.

FELLNER, Fritz: *Der Zerfall der Donaumonarchie in weltgeschichtlicher Perspektive*, in: *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum*, Wien 1970, s. 33-42.

GALANDAUER, Jan: *Das Verhältnis der Tschechen zur Frage Deutschböhmens*, in: *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, Wien 1970, s. 432-435.

GALANDAUER, Jan: *Rakousko-uherský následník trůnu a hnutí „Los von Rom“*, in: *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemica*, Praha 1993, s. 211-217.

GYARMATI, György – SZÁSZ, Zoltán: *Reformpläne für die Umgestaltung der osteuropäischen Region*, in: *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht*, Wien 1997, s. 1-17.

HAAS, Hanns: *Das Ende der Habsburgermonarchie*, in: *Vom Zerfall der grossreiche zur Europäischen Union. Integrationsmodelle im 20. Jahrhundert*, MÖSTA, Sonderband 5, 2005, s. 17-29.

HAMANN, Brigitte: *Anton Gindely – ein altösterreichisches Schicksal*. In: *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa*. Wien-München 1990, s. 27-37.

HEISZLER, Vilmos: *Ungarischer (magyarischer) Nationalismus im „Kronprinzenwerk“*, in: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, ca. 1867-1918*, Wien-Köln-Weimar 1997, s. 71-77.

HLAVAČKA, Milan: *Užívání jazyka v byrokratizované komunikaci a samospráva v Čechách do roku 1914*, in: *Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno 2006, s. 299-307.

HOBELT, Lothar: *Karl I., der „Teufelspuk“ und die Deutschböhmen*, in: *Karl I. (IV.), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, Wien 2007, s. 47-58.

IRMANOVÁ, Eva: *Maďarský liberalismus 19. století (Széchenyi, Kossuth, Eötvös)*, in: *Slovanské historické studie*, Praha 1995, 93-127.

IRMANOVÁ, Eva: *Rakousko-uherské vyrovnání 1867*, in: *Slovanský přehled roč. LXXXX, č. 4/1997*, s. 369-378.

KÁRNÍK, Zdeněk: *Pražské policejní ředitelství, jeho Státní (politická) policie a její informátoři z řad občanstva v převratných dobách Velké války očima čistného Výboru pro*

prozkoumání policejního archivu v letech 1918-1920, in: Acta Oeconomica Pragensia, roč. 15, č. 7, 2007, s. 247-256.

KODET, Roman: *Franz Conrad von Hötzendorf – zapomenutý vojevůdce*, in: HO VII.-VIII/2007, s. 179-182.

KRONENBITTER, Günther: *Verhinderter Retter? Erzherzog Franz Ferdinand und die Erhaltung der Habsburgermonarchie*, in: Konservative Profile. Ideen & Praxis in der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock, Graz-Stuttgart 2003, s. 267-283.

KUZMICS, Helmut: *Autorität und österreichischer „National“charakter. Kontinuität und Wandel von der Monarchie bis zur Gegenwart*, in: Postmodernes Österreich. Konturen des Wandels in Wirtschaft, Gesellschaft, Politik und Kultur, Wien 1998, s. 23-44.

MALÍŘ, Jiří: *„Druhé“ moravské vyrovnání z roku 1914*, in: Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě, Brno 2006, s. 87-102.

MONZALI, Luciano: *Pokus o chorvatsko-srbsko-italské vyrovnání v Dalmácii 1903 – 1907*, in: Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě, Brno 2006, s. 221-237.

NOVOTNÝ, Jan: *Čeští Němci a Habsburská monarchie*, in: Český lev a rakouský orel v 19. století, Praha 1996, s. 47-53.

NOVOTNÝ, Jan: *K státně politickým projektům českých Němců za revoluce 1848 – 1849*, in: Kroměřížský sněm 1848 – 1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě, Kroměříž 1998, s. 221-230.

PIIAJ, Stanisław: *Pokusy o polsko-ukrajinskou dohodu v Haliči*, in: Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě, Brno 2006, s. 267-277.

PISAREV, Jurij A.: *Die Befreiungsbewegung der südslawischen Völker*, in: Die Auflösung des Habsburgerreiches, Wien 1970, s. 186-193.

PLASCHKA, Richard Georg: *Das Ende des Habsburgerreiches innere und äußere Impuls- und Krisenfaktoren im Jahre 1918*, in: Tirol-Alto-Trentino 1918-1920, Innsbruck 1988, s. 11-29.

RUMPLER, Helmut: *Zur staatsrechtlichen und realpolitischen Bewertung der Reformpläne Seidler-Hussarek-Lammasch 1917/1918*, in: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Wien 1995, s. 123-139.

RYCHLÍK, Jan: *Uhersko-chorvatské vyrovnání roku 1868 a národnostní konflikty v Chorvatsku*, in: Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě, Brno 2006, s. 175-187.

SLAPNICKA, Helmut: *Der Plan nationaleinheitlicher Kreise (§3 des Kremsierer Verfassungsentwurfs) und die Versuche seiner Verwirklichung*, in: Kroměřížský sněm 1848–1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě, Kroměříž 1998, s. 55-63.

SLAPNICKA, Helmut: *Tschechische und sudetendeutsche Pläne einer Reform der Verfassung Österreich-Ungarns*, in: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Wien 1995, s. 81-96.

SOMOGYI, Éva: *Aehrenthals Reformbestrebungen 1906–1907. Die Dualismus-Interpretation des Ministers des Äußern*, in: Österreichische Osthefte 30/1988, s. 60-75.

SPRENGNAGEL, Gerald: *Karl Renner und die „Nationalitätenfrage“*, in: Karl Renner – Ein österreichisches Phänomen. Wiedergabe des Symposiums aus Anlaß des 125. Geburtstages von Karl Renner, Wien 1996, s. 30-38.

STACHEL, Peter – ORNIG, Nikola – WEILER, Bernd: *Die Habsburgermonarchie, die USA und Kanada als multinationale Staaten. Eine vergleichende Untersuchung*, in: Kultur – Identität – Differenz. Wien und Zentraleuropa in der Moderne, Innsbruck, Wien, München, Bozen 2004, s. 63-100.

STACHEL, Peter: *Übernationales Gesamtstaatsbewusstsein*, in: Nation und Nationalbildung in Österreich-Ungarn, 1848–1938: Prinzipien und Methoden, Wien 2006, s. 97-113.

SZABÓ, István: *Die Vorstellungen von Ferenc Deák von der Regelung der Nationalitäten*, in: Nationalitätenstaat – Monarchie – Mitteleuropa – zur Erinnerung an den „Advokaten der Nation“, Ferenc Deák, Budapest 2004, s. 130-133.

SZARKA, Laszló: *Ethnische Regionen, staatliche Integration und Föderationspläne in den letzten 50 Jahren der Habsburgermonarchie*, in: Region, Nation, Europa. Historische Determinanten der Neugliederung eines Kontinents, Heidelberg 1992, s. 188-206.

SZARKA, László: *Plány a realita národných autonomií v Uhorsku v 1890 – 1918*, in: Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě, Brno 2006, s. 157-164.

SZARKA, Laszló – SZÁSZ, Zoltán: *Umgestaltungspläne und die Nationalitäten Ungarns*, in: Mitteleuropa-Konzeption in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Wien 1995, s. 97-109.

SZÁSZ, Zoltán: *Das „Kronprinzenwerk“ und dessen Konzeption*, in: Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, ca. 1867-1918, Wien-Köln-Weimar 1997, s. 65-70.

ŠESTÁK, Miroslav: *Josip Juraj Strossmayer (katolický biskup – chorvatský národní politik – mecenáš)*, in: *Slovanský přehled* 1/1990, s. 522-528.

URBANITSCH, Peter: *Die nationalen Ausgleichsversuche in den Ländern Cisleithaniens in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg – Gemeinsamkeiten und Unterschiede*, in: *Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno 2006, s. 43-58.

VLČEK, Radomír: *Adam Jiří Czartoryski a vize o evropské jednotě*, in: *Z dějin visegrádského prostoru*, Brno 2006, 63-76.

ZINTZEN, Christiane: *Das Kronprinzenwerk. Die Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, in: *Literarisches Leben in Österreich 1848 – 1890*, Wien-Köln-Weimar 2000, s. 843-858.

ZÖLLNER, Erich: *Der Österreichbegriff. Aspekte seiner historischen Formen und Wandlungen*, in: *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang der Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*, Wien 1996, s. 19-33.

Lexikony:

GATZ, Erwin (ed): *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1983.

Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 10., 13., 21., 27., Praha 1997, 1998, 2000, 2002.

WURZBACH von, Constant: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Fünfundfünfzigster Theil. Weniger – Wied*, Wien 1887.

Přílohy

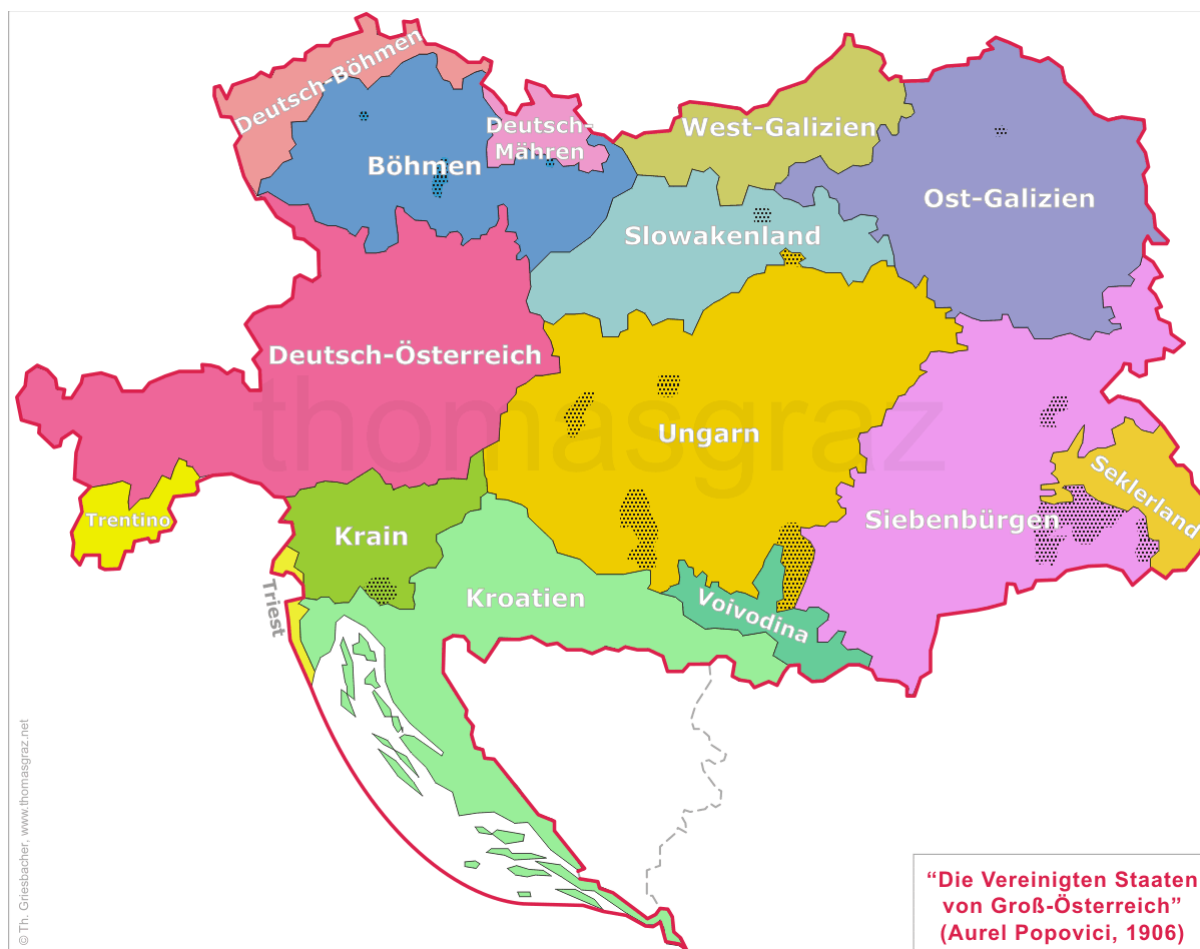
Národnosti Rakousko-Uherska

SHEPHERD, William R.: *Distribution of Races in Austria-Hungary*, in: Historical Atlas, 1911. [online]. Poslední revize 7. 6. 2010 [cit. 30. 7. 2010]. Dostupné z: http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/austria_hungary_1911.jpg.

Rakousko-Uhersko (1867)

Lecyklopædia – Rakousko-Uhersko. [online]. Cit. 30. 7. 2010. Dostupné z: <http://leccos.com/index.php/clanky/rakouskouhersko>.

„Spojené státy Velkého Rakouska“ (Aurel Popovici, 1906)

GRIESBACHER, Thomas: „*Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich*“ (Aurel Popovici, 1906). [online]. Cit. 30. 7. 2010. Dostupné z: <<http://www.thomasgraz.net/glass/map-popov.htm>>.